

INTERBELLUM

De Blauwstraat in Steenberg | © archief Ad van de Par

Gedurende de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog heerste op velerlei gebied schaarste. Na 1918 herstelde de economie zich langzaam. De wereld was veranderd en veel burgers verkeerden in onzekerheid over hun toekomst. In 1917 was het algemeen kiesrecht ingevoerd voor mannen en in 1919 ook voor vrouwen. De aanhang van de vakbonden groeide. Dit alles bracht de nodige verandering teweeg. Al eerder waren er wetten op het gebied van arbeidsvoorwaarden en sociale zekerheid aangenomen. De overheid ging zich onder druk van stakingen meer bemoeien met het algemeen welzijn. Veel gemeentebesturen voelden zich in toenemende mate verantwoordelijk voor de gezondheid van hun burgers. Goed en betrouwbaar water maakte daar een belangrijk onderdeel van uit. Eind 19de eeuw beschikten de meeste grote steden al over een eigen beperkt drinkwaterleidingnet. In West-Brabant werd dit niet eerder gerealiseerd dan in het begin van de jaren twintig. **FVE**

De pomp in de Blauwstraat in Steenberghe | © archief P.A. Vermeulen

De pomp op de markt van Kruisland, rond 1910 | © archief Dani Koehoets

WATER

DAT DE KWALITEIT VAN HET WATER eeuwenlang ongezond bleef, valt op te maken uit een verslag in 1869 van het Geneeskundig Staatstoezicht aan koning Willem III:

'De pomp op de markt te Steenberghe wordt gevoed door water uit de stadsgracht (buitenvest), welke, schier geheel begroeid, op vele plaatsen enkel modder bevat, vooral bij de bocht aan den

'De Kreek' in Dinteloord werd rond de eeuwwisseling gebruikt als watervoorziening | © archief W. van Ojendorp

molen. De binnenvest is niet beter, zij dient voor vergaarbak van vuilnis voor de bewoners in den omtrek en tot opname van vuil water. Open mestvaalten en secreten in verwaarloosden toestand vindt men in het midden der gemeente. Een plank tegen een huis op de openbare straat dient tot urinoir. De urine ontwikkelt hinderlijke en voor de omwonenden schadelijke gassen. In de maand augustus overleden er 22 kinderen zonder geneeskundige behandeling. Bij onderzoek bleek dit een gevolg van onverschilligheid en nalatigheid en van het volksgeloof dat er voor ziekten van kinderen geen raad is.'

De pomp op de markt in Steenberghe | © archief P.A. Vermeulen

Het rapport moet indruk hebben gemaakt. Dertig jaar later waren er, verspreid over de kern van Steenberghe, twaalf waterpompen. In Kruisland waren er vier, in De Heen drie en in de Kladder twee.

Rond de eeuwwisseling had Dinteloord twee gemeenschappelijke watervoorzieningen, een put bij de coöperatieve suikerfabriek en een regenbak bij de protestante kerk. Daarnaast werd uit de dorpskreek, de kerkvijver en de haven water onttrokken.

Van enige kwaliteitscontrole was nauwelijks tot geen sprake. Geur en kleur van het water bepaalden in hoofdzaak of het al dan niet te consumeren was, in plaats van onderzoek naar bacteriologische verontreiniging. De hoeveelheid beschikbaar water was bovendien niet constant en vaak ontoereikend.

Een van de vier pompen op Kruisland, die op de markt, werd in 1891 afgebroken omdat er te weinig water uitkwam. Deze hardstenen pomp werd naar de Blauwstraat in Steenberghe gebracht om daar een houten pomp te vervangen. In Kruisland werd een nieuwe pomp geplaatst. Dit was een mooi exemplaar in neoclassicistische stijl. In Kruisland was men de tijd ver vooruit. Er werd namelijk gekozen voor een pomp met twee uitlopen. Eén uitloop leverde water van mindere kwaliteit. Dit werd door middel van een buizenstelsel aangevoerd vanuit een nabijgelegen sloot en was bestemd voor het schrobben en voor de was. De andere uitloop leverde drinkwater dat uit de onder de pomp gelegen welput kwam. Door de komst van de waterleiding werd deze pomp in 1926 overbodig. Dankzij de zelfwerkzaamheid van de leden van de 'Holle Roffel' werd de pomp jaren later gerestaureerd en teruggeplaatst. Dit leverde een mooie cultuurhistorische blikvanger op.

Over de kwaliteit van het water uit de putten is weinig bekend. Het feit dat de put in de Rozemarijnstraat in Steenberghe vlak bij een varkensstal stond, geeft te denken.

In Kruisland was men de tijd vooruit: een pomp met twee uitlopen. Een met water voor de was, de andere voor drinkwater

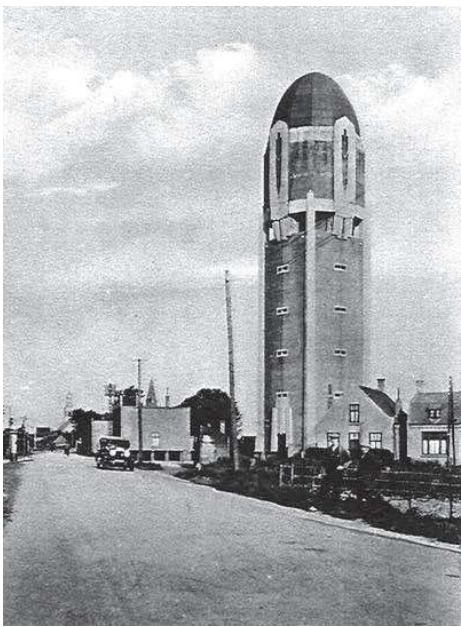
Na veel klachten besloot het gemeentebestuur van Dinteloord in 1893 om het water uit een van de putten te laten onderzoeken. Het laboratorium concludeerde:

'Het water is geelachtig van kleur, bevat zeer veel organische stoffen, drie keer meer dan het bevatten mag, er zijn sporen van ammoniak gevonden, chloorpreparaten zijn normaal.'

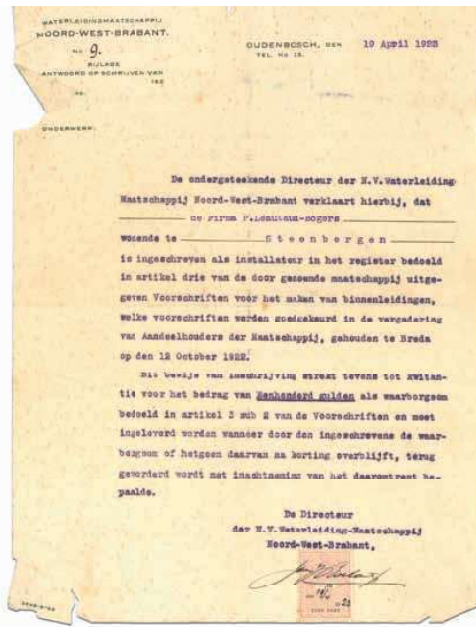
In de ogen van de laborant hoefde het water niet te worden afgekeurd. De onderzoeksmogelijkheden waren in die dagen erg primitief. Het advies zou heden ten dage veel negatiever luiden. Vooral in zomerperiodes was de kwaliteit vaak onvoldoende. De aanwezigheid van ammoniak duidt op bacteriologische verontreiniging door dierlijke afvalproducten. Dergelijk water diende te worden gekookt alvorens het te consumeren.

De pomp op de markt in Kruisland werd door leden van 'De Holle Roffel' in ere hersteld | © Dani Koehoets

De watertoren van Steenberg, rond 1925 | © De Nyan Aenwas

Een brief uit 1923 van de waterleidingmaatschappij | © archief Ineke van Middeldorp

Al in het begin van de 20ste eeuw werd in West-Brabant gesproken over een gemeenschappelijke drinkwatervoorziening. Het was een moeizaam proces waarin de kosten een belangrijke factor vormden. Ook was het onzeker of de burgers in staat of bereid waren voor de levering van drinkwater te betalen.

Commissaris van de koning Van Voorst tot Voorst constateerde op 10 april 1912 bij zijn bezoek aan Nieuw-Vossemeer dat daar geen gebrek aan drinkwater was. De regenbakken waren weliswaar leeg, maar het welwater was in voldoende mate aanwezig en bruikbaar. Toch besloot men hier in 1920 zich aan te sluiten bij de Watermaatschappij Noord-West-Brabant.

Ook in Steenberg was men begin 20ste eeuw afhankelijk van putten met grondwater, water uit de Vesten of regenwater.

In tijden van droogte, wanneer ook de Vesten droog vielen, liet men water per tram of vrachtauto aanvoeren.

In Nieuw-Vossemeer gebeurde dat per schip. Dit kostte 50 cent per 1000 liter. Het werd in het dorp door een van de boeren met paard en wagen rondgevoerd. Het kostte de inwoners 5 cent per emmer.

Net als Nieuw-Vossemeer besloot de gemeenteraad van Steenberg toe te treden tot de Waterleidingmaatschappij West-Noord-Brabant. Dit gebeurde officieel op 19 februari 1921. Dinteloord was al op 21 juni 1918 toegetreden. Van de daadwerkelijke aanleg van waterleidingbuizen was echter nog geen sprake.

Het drinkwater voor het westelijke deel van Brabant moest geleverd gaan worden door een nieuw pompstation bij Seppe. Om voor voldoende druk op de leidingen te zorgen, moest een groot aantal watertorens worden gebouwd. Zowel die van Dinteloord als die in Steenberg kwamen in 1925 gereed. Ze zouden de Tweede Wereldoorlog niet overleven. De wegtrekkende Duitsers bliezen ze allebei op.

Vanaf elke watertoren werd een hoofdleidingnet aangelegd en konden aansluitingen op de woningen worden gemaakt. In Dinteloord werd de eerste aansluiting in 1925 gerealiseerd en in Steenberg en Kruisland in 1926.

In Nieuw-Vossemeer gingen in 1923 de eerste waterleidingbuizen de grond in. Deze konden niet eerder in gebruik worden genomen dan dat de watertorens op Sint Philipsland gereed waren. Dat gebeurde in 1924 en aan het eind van dat jaar kwamen de eerste aansluitingen tot stand. De bewoners van Heense Molen bleven nog jarenlang verstoken van een goed drinkwater. Pas in 1935 kwam hier de eerste aansluiting tot stand. Voor veel polderbewoners zou het nog langer duren voordat ze werden aangesloten. Pas in 1960 kregen de laatste woningen in de buitenpolders een aansluiting.

Het merendeel van de bevolking was de eerste jaren niet enthousiast. De aansluitkosten waren hoog en men zag zo'n eigen waterkraan in huis als 'overbodige' luxe. Het gemis van het sociale contact en de gesprekken bij de gemeenschappelijke waterpompen speelden hier ongetwijfeld een rol bij.

Wetgeving in 1930 zorgde voor verandering. Deze bepaalde dat elke woning, gelegen binnen 30 meter van een hoofdleiding, verplicht was om een aansluiting te nemen.

De in de steden en dorpen aangelegde waterleidingen kregen nog een andere functie, namelijk die van een brandweerleiding.

Het stadhuis van Steenberg werd in 1936 deels verwoest door een felle brand | © archief Ad van de Piar

VUUR EN WATER

DE ZWARE KLOK VAN DE GROTE GUMMARUSKERK had zojuist 12 uur geslagen. De hele stad ademde rust uit. Het was een donkere nacht, die van 15 op 16 september 1936. De stilte werd verstoord door het geroep van een toevallige voorbijganger: 'Brand! Brand! Het stadhuis staat in brand.' Veel mensen uit de Kaaistraat schoten snel iets aan en renden naar buiten. Nachtwaker Daniëls kwam ook aanrennen. Hij had net nog zijn gebruikelijke rondje in het stadhuis gemaakt en niets vreemds ontdekt. De brandmeester werd gewaarschuwd en de vrijwillige brandweermannen spoedden zich naar de brandweergarage, waar de motorspuit stond. De vlammen sloegen al uit het torentje. Ook burgemeester Van Etten kwam erbij. Samen met het secretariëpersoneel kon de belangrijkste administratie in veiligheid worden gebracht. De dossiers die zich op de benedenverdieping bevonden konden worden gered, maar de tekeningen en documenten van de afdeling gemeentewerken gingen grotendeels verloren. Het eeuwenoude historisch archief lag opgeslagen in de

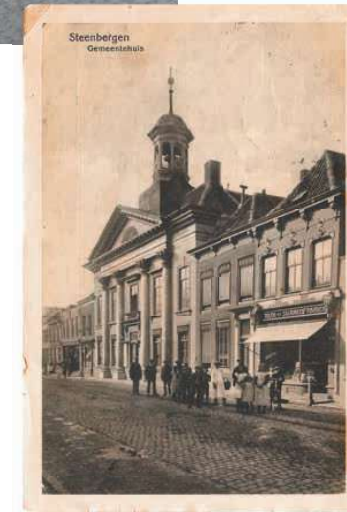
In de nacht van 15 op 16 september 1936 wordt de stilte verstoord: 'Brand!', het stadhuis staat in brand!

brandvrije kelder van het stadhuis en bleef zodoende gespaard.

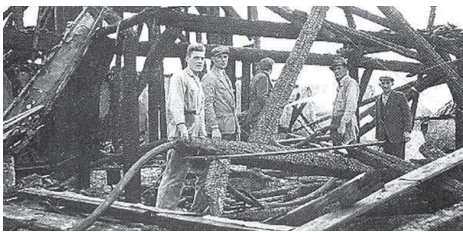
De brandweer was inmiddels druk met het blussen van de brand. Al het beschikbare materieel werd ingezet. De motorspuit met maar liefst zes stralen bleek niet opgewassen tegen deze uitlaande brand. Ondanks de hulp van de korpsen uit Bergen op Zoom en Roosendaal kon niet eerder dan rond 14.30 uur het sein 'Brand meester!' worden gegeven. De gehele bovenverdieping van het historische pand ging verloren.

De 17de eeuwse commandeurswoning was in 1821 als stadhuis in dienst genomen. In 1829 werd de 17de eeuwse gevel vervangen door een neoclassicistische gevel, compleet met halffuilen, kapitelen, lijstwerk en fronton. Een mooi klokkentorentje had het dak gesierd, maar was nu totaal verwoest.

Het oude stadhuis | © archief P.A. Vermeulen

De watertoren van Dinteloord | © De Nyan Aenwas

De afgronde bovenste verdieping van het stadhuis | © archief Ad van de Pol

WAAR ROOK IS, IS VUUR

DE ROOK VAN DE BRAND was nog niet opgetrokken of er kwam een geruchtenstroom op gang. 'De brand was niet zomaar ontstaan maar aangestoken!'

Veel bewoners waren van mening dat horlogemaker Snels de veroorzaker was. Niet dat hij het bewust had gedaan.

Frans Snels had in 1887 het uurwerk voor het stadhuis van Steenberg geleverd. Het was een groot uurwerk dat dagelijks moest worden opgewonden. Men zag hem elke dag rond 12.00 uur met zijn pijpje tabak naar het stadhuis lopen. Dit brandende pijpje ging trouw mee de trap op naar de klokkenzolder waar het uurwerk stond.

Frans Snels was een veelzijdig man. Naast horloge- en klokmaker was hij fotograaf en muzikant. Zijn vakmanschap en liefde voor Steenberg getuigde van een door hem gerestaureerde, bijzondere Friese stoelklok met twee zeemeerminnen.

Tijdens het verhoor door de politie verklaarde hij die dag rond 12.00 uur wel boven te zijn geweest, maar daarna niet meer. Hij was absoluut niet onvoorzichtig geweest en diepbedroefd dat zijn uurwerk was vernietigd. Na de brand is hij teruggegaan om delen van zijn klok terug te vinden. Bijna 50 jaar lang was hij dagelijks naar zijn dierbare klok gegaan. Er bleek niets meer te vinden. Op foto's van na de brand is geen uurwerk te zien.

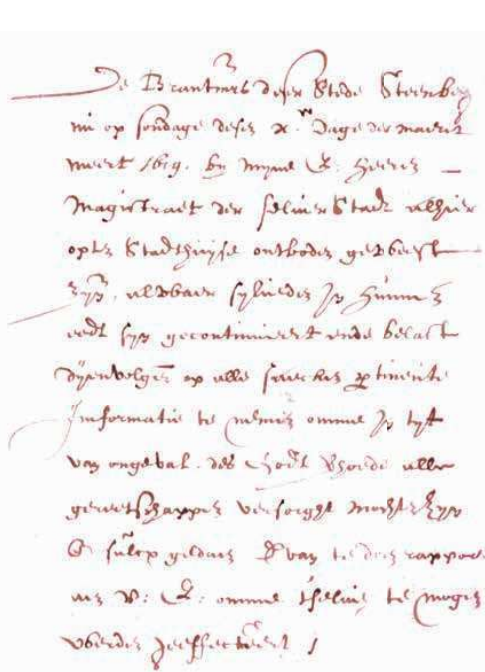
Frans Snels werd geloofd en niet beschuldigd van nalatigheid.

Er ging een nóg hardnekkiger gerucht van brandstichting rond. Nachtwaker Daniëls zou er meer van weten. Hij was nog vlak voor de brand in het gebouw geweest, maar was, naar eigen zeggen, niets bijzonders tegengekomen.

Deze Daniëls echter zou weten wie de dader was, maar noemde diens naam niet. In zijn pet zou hij een briefje hebben genaaid met daarop de naam van de dader. De dader zou iets frauduleus te verbergen hebben en met de brand het bewijsmateriaal hebben willen vernietigen.

Wat weerhield Daniëls ervan de naam van deze brandstichter te melden? Daniëls wilde graag veldwachter worden. Hij had gezegd dat hij de naam van de dader zou noemen als hij geen veldwachter werd. Hij werd niet aangesteld. Voor hij de naam openbaar kon maken, trof men hem levenloos aan in de Boornvaart. Zijn pet was verdwenen. Een paar jaar later werd zijn pet alsnog gevonden, maar zonder het bewuste briefje. Het raadsel van de brand is nooit opgelost.

Wellicht was het gebouw nog te restaureren geweest, maar de gemeente Steenberg besloot om het gedeeltelijk afgebrande stadhuis af te breken en een nieuw stadhuis te bouwen.

De beëdiging van de brandmeester in Steenberg op 10 maart 1619

GEEN BRAND ZONDER BRANDWEER

BRAND WAS EEUWENLANG een van de grootste angsten van de burgers. De grote stadsbrand in het jaar 1366 betekende bijna het einde van de stad Steenberg. Door een grote brand in 1578 ging Nieuw-Vossemeer bijna in zijn geheel verloren.

Naast strenge wetgeving, zoals het verbod om binnenshuis vuur te slaan, kwamen er afspraken en regels om gezamenlijk brand te bestrijden.

Al in 1544 stelde de Magistraat wetten in ten aanzien van het voorkomen en bestrijden van brand. Zo stond er een strenge straf op het stelen van brandladders, brandemmers en ander materiaal om branden mee te blussen. In een ander artikel werd een vergoeding geregeld in geval men iemand hielp de brand in diens huis te blussen.

Elke stad of dorp kende een aangewezen brandmeester. Het document van de beëdiging van de brandmeester in Steenberg op 10 maart 1619 is bewaard gebleven.

Elk dorp of stad had voorzieningen getroffen en kende vormen van verplichte hulp bij een brand, waarbij de wetten en regels varieerden.

Uit 1817 dateert een verordening in Dinteloord ten aanzien van de inzet en het beheer van de brandspuit door de brandmeester en dienstplichtigen. Dit was de eerste vorm van een vrijwillige brandweer.

In 1826 kreeg Kruisland een afgedankte Steenbergse handspuit en

De oudste slangenbrandspuit

dertig brandemmers. Deze werden onder in de toren van de hervormde kerk geplaatst. Begin 19de eeuw was er een brandspuit die door een paard werd getrokken.

In Nieuw-Vossemeer kocht de gemeente in 1823 een eigen brandspuit. Dit was een handpompmachine.

In 1827 besloot koning Willem I dat alle gemeenten brandspuiten en andere blusmiddelen moesten aanschaffen. De burgemeester kreeg bij brand het opperbevel.

Dit leidde er halverwege de 19de eeuw toe dat veel steden over uitgebreide brandverordeningen beschikten. Dat was in 1854 het geval in Nieuw-Vossemeer en in 1856 in Dinteloord. De brandverordeningen vertoonden veel overeenkomsten. Naast verordeningen om vooral minder hout te gebruiken bij de bouw van woningen en het tegengaan van rieten daken, waren er voorschriften ten aanzien van de hulp bij brand. Alle mannelijke ingezetenen van 18 tot 60 jaar waren 'tot de dienst bij de brandspuit' verplicht. Extra inzet kon door de burgemeester worden bevolend.

Doordat er steeds meer technische hulpmiddelen kwamen om een brand te bestrijden, waren kennis en ervaring nodig om deze effectief in te zetten. Zo ontstonden overal vaste brandweergroepen van vrijwilligers die samen oefenden. In Nieuw-Vossemeer was al in 1866 sprake van een echt brandweerkorps. Tenminste 11 vrijwilligers kwamen samen in het brandspuithuisje. Hier stond de in 1863 aangeschafte hand-aangedreven brandspuit.

De in de 19de eeuw door mankracht: aangedreven brandspuiten werden in het begin van de 20de eeuw langzamerhand vervangen door: motorisch aangedreven pompen. Weer later volgden de grote rode brandweerauto's. Deze waren voorzien van een scala aan hulpmiddelen.

Dinteloord kende daarnaast een bijzondere vorm van brandbestrijding. Het scheepvaartverkeer nam na de Tweede Wereldoorlog sterk toe. Het nieuwe Schelde-Rijnkanaal stimuleerde de scheepvaart over het Hol-

In 1827 besluit Koning Willem I dat alle gemeenten brandspuiten moeten aanschaffen

Een originele handpomp | © Fred van de Kieboom

landsch Diep en het Volkerak. Er ontstond behoefte aan extra hulpverleningsfaciliteiten voor de schepen. Die waren niet alleen bestemd voor het redden van mensen en materieel, maar ook ter voorkoming van milieurampen. De particuliere organisatie B.S.T. (Bergings- en Sleepdienst Theunisse) kreeg een contract om een blusboot paraat te hebben. Deze boot, 'de Furie', lag aangemeerd bij het Dintelsas. Door zijn geringe diepgang kon het schip ook hulp verlenen in de riviermondingen van Vliet, Mark of Dintel. Indien nodig werd de vrijwillige brandweer van Dinteloord of een gespecialiseerd duikteam opgeroepen.

De vrijwillige brandweergroepen kenden van oudsher veel enthousiaste leden. Deze droegen het enthousiasme over van generatie op generatie. Een voorbeeld hiervan is de familie Van der Velden in Kruisland. Opa Sander maakte 40 jaar deel uit van het bluskorps, vader Jan 41 jaar en diens zoon Corné alweer sinds 1985.

In 1997 zijn de gemeenten Steenberg, Kruisland, Dinteloord en Nieuw-Vossemeer samengegaan. Er kwam een fulltime brandweercommandant en alle plaatselijke brandweerposten werden samengevoegd tot de Brandweer Steenberg.

In de jaren dertig van de vorige eeuw waren brand en vuur niet de enige zorgen en angsten van de burgers. Er smeulde meer.....

Een brandemmer uit Nieuw-Vossemeer | © Fred van de Kieboom

Een pamflet voor werkverschaffing uit de jaren '30

Het oude slachthuis aan het Doordijkje | © Mark Koenraadt

WERKLOOSHEID, WERKVERSCHAFFING EN ONVREDE

DE WERKLOOSHEID IN NEDERLAND kende zijn hoogtepunt halverwege de dertiger jaren. Het piekjaar was 1935. In dat jaar zat bijna 1/5 deel van de Nederlandse beroepsbevolking zonder werk. De belangrijkste oorzaak van deze werkloosheids-explosie was de economische krimp met 7 procent tussen 1929 en 1934. De uitvoer verminderde met ruim 28 procent en de bedrijfsinvesteringen met meer dan 25 procent. Dit alles had in directe zin te maken met de Beurskrach in oktober 1929 op de Beurs van Wallstreet in New York.

De Commissie voor Werkverruiming publiceerde eind 1934 een lijst met aantallen werklozen in de verschillende gemeenten van West-Brabant. Het aantal werklozen in de gemeente Steenberg en Kruisland was hoog: 742. Steenberg behoorde tot een van de zwaarst getroffen gemeenten. De hoofdredacteur van de Steenbergse Courant beoordeelde de toestand als hopeloos.

Op allerlei manieren probeerde men aan werk te komen. Op zoek naar werk gingen in april 1934 zo'n 120 werkloze landarbeiders vanuit Dinteloord op de fiets naar de landbouwbedrijven in de omgeving. Enkele van deze landbouwers hadden veel mensen van buiten dit gebied in dienst. Dit wekte wrevel. De werkloze fietsers drongen er bij de landbouwers op aan om arbeiders uit de eigen gemeenten aan te nemen.

Steenbergen was een kleine gemeenschap. Iedereen kende iedereen en het etiket 'steuntrekker' moet velen zwaar gevallen zijn.

Steenbergen was een kleine gemeenschap. Iedereen kende iedereen en het etiket 'steuntrekker' moet velen zwaar gevallen zijn. Dat was zeker het geval als een gezin zoveel armoede kende, dat het bij de katholieke liefdadigheidsinstelling 'Sint Vincentiusvereniging' moest aankloppen. Door bemiddeling van de pastoor kon men hier een verzoek tot steun doen. De 'gelukkige' kreeg van de pastoor een briefje mee. Dat kon worden ingeleverd bij de bakker, slager of kruidenier voor wat voedsel. Dit was goed bedoeld, maar iemands armoede lag daarmee wel op straat.

De grote werkloosheid werd overal gevoeld. Een speciaal comité werd opgericht dat werd belast met de ondersteuning van alle door de crisis getroffen plaatsgenoten. Het stelde werkschoenen en werkbroeken ter beschikking aan steuntrekkers en aan personen van de werkverschaffing. Die konden ze dan gebruiken bij hun inzet voor werkgelegenheidsprojecten.

Een van die projecten was de aanleg van een nieuwe riolering in de Kaaistraat. Het graven tot soms zelfs onder de turfslag was zwaar handwerk. Ook buiten de stad werden allerlei projecten opgezet. In de Koningspolder te Dinteloord konden tien werklozen aan de slag bij de Grond-Maatschappij. In de Maria-polder werd op 29 mei 1934 ook door de Grond-Maatschappij een werkverschaffingsproject gestart. Bij deze werkzaamheden kon een twintigtal werklozen uit Steenberg en Dinteloord worden ingezet. Dit waren spreekwoordelijke druppels op een gloeiende plaat. Een dag eerder werden nog vijftig personeelsleden ontslagen bij de Coöperatieve Suikerfabriek 'Dinteloord'.

In 1931 richtte Steenberg een verzoek aan de Rijkscommissie voor Werkverruiming voor ondersteuning bij de bouw en inrichting van het (nood)slachthuis. Later werd dit gebouw het verenigingsgebouw van de Stichting Stadsarcheologie Steenberg.

Propagandamateriaal voor de NSB | © archief NIOD

ONVREDE EN OPKOMST NSB

DE WERKLOOSHEID VAN DE DERTIGER JAREN was een bron voor onvrede bij steeds grotere groepen van de bevolking. De opkomende NSB (Nationaal Socialistische Beweging) van Anton Mussert kreeg steeds grotere aanhang. Tijdens de Provinciale verkiezingen in 1935 werd de NSB met 4,3 % van de stemmen de op twee na grootste partij in Steenberg. In het centrum, bij de stembureaus Stadhuis en Blauwstraat, was dit percentage ruim 7% en in Welberg zelfs 11%. In Dinteloord behaalde de NSB 6,1 %. Dit was aanmerkelijk hoger dan de bijna 3% die de nationaal-socialisten in de gehele provincie Noord-Brabant behaalden, waar de Rooms Katholieke Staatspartij met 75% van de stemmen overigens nog altijd oppermachtig was.

Het bijzondere was dat in de NSB mensen samen kwamen uit zowel de elite, de middenstand als de arbeidersklasse. De elite was bang voor het rode gevaar, het communisme. De middenstanders hoopten dat de door de NSB beloofde welvaart meer omzet zou opleveren, terwijl de arbeiders werk wilden, en daarmee niet langer van de steun in armoede en schande moesten leven. De verscheidenheid van sociale klassen binnen de NSB gold ook in Steenberg. Een arts, een graanhandelaar, een directeur

© archief R. Catsburg

van een bedrijf, middenstanders, een kapper en (werkloze) arbeiders waren actief binnen de regionale NSB-afdeling.

Nog méér tekenen van de groeiende onvrede met de bestaande orde toonden de stemverhouding tijdens de in 1937 gehouden Tweede Kamerverkiezingen. Nu werd de NSB in de gemeente Steenberg de op een na grootste partij. Nog opvallender was de verkiezingsuitslag van de fascistische partij Zwart Front. Deze haalde in geheel Nederland nog geen 0,2 % van de stemmen. In Steenberg behaalden zij meer dan het tienvoudige, bijna 3 %. Zij werden hiermee in Steenberg de op drie na grootste partij.

De NSB kende actieve leiders en propagandisten. Deze organiseerden veel bijeenkomsten en verspreiden propagandafolders. Een zo'n actieve NSB'er en latere burgemeester van Steenberg was Arie van de Graaff. Al in 1935 werd hij actief lid van de NSB. Tijdens de oorlog zou hij een kwalijke rol spelen bij de vervolging, aanhouding en dood van een aantal Steenbergse verzetsstrijders.

In 1917 was Adriaan van Campen burgemeester van Dinteloord geworden. Hij werd gezien als een bekwaam en goed bestuurder. Dit veranderde in 1941 toen hij zich aanmeldde bij de NSB. Zijn vrouw had dat al eerder gedaan. De inwoners van Dinteloord waren hoogst verbaasd over deze ommezwaai. Hij ontpotte zich als een mini-dictator en was fanatiek in de weer om het leven van mogelijke tegenstanders van NSB'ers en nazi's moeilijk te maken. Hij werd de tiran van Dinteloord genoemd.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam de ware aard van de NSB naar voren.

NSB-voorman Anton Mussert bezoekt Dinteloord in 1942 | © archief Piet Pietjouw

DE TWEEDE WERELDOORLOG BREEKT UIT

Binnen de veranderende en spanningsvolle internationale verhoudingen voerde Nederland een politiek van neutraliteit. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal gebleven en mede daardoor niet door buitenlandse troepen bezet. In de jaren voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd nadrukkelijk getracht deze politiek voort te zetten. Een belangrijk oogmerk hierbij was het zo min mogelijk schaden van de handelsbelangen. Deze strategie hield in dat ook met het Duitse Nazi-regime afspraken gemaakt konden worden. In 1933 was Hitler in Duitsland aan de macht gekomen en begonnen met het beschimpen van de Joden en het gevangennemen van politieke tegenstanders. De Duitse oorlogsindustrie draaide op volle toeren. Desondanks werden per 1 juli 1937 door Nederland bilateraal gunstiger voorwaarden voor de export naar Duitsland afgesproken. **FvE**

STEENBERGEN, 19 April 1940

Staat van Beleg

De BURGEMEESTER van STEENBERGEN maakt bekend, dat bij Koninklijk Besluit met ingang van 19 April 1940 deze gemeente in STAAT VAN BELEG is verklaard en vestigt de aandacht op het overzicht van de voornaamste wetsbepalingen betreffende den thans ingetreden bijzonderen rechtstoestand, hetwelk op de daarvoor bestemde plaatsen is aangeplakt.

De Steenbergse Courant van 19 april 1940

DE ANNEXATIE VAN OOSTENRIJK DOOR DUITSLAND, begin 1938, was voor minister-president Hendrik Colijn een belangrijke reden om de militaire lichte van 1938 onder de wapenen te houden. In plaats van per 25 maart 1938 met groot verlof naar te huis gaan, bleven de dienstplichtigen in de kazernes.

De oorlogsdreiging nam verder toe na de inval van de Duitsers in Polen op 1 september 1939, op 9 april 1940 gevolgd door de invallen in Denemarken en Noorwegen. Deze laatste inval was voor minister-president Dirk Jan De Geer reden om voor heel Nederland de staat van beleg af te kondigen. Later speelde De Geer een discutabele rol. Wegens zijn veel te toeschietelijke houding jegens de Nazi's werd hij na de oorlog tot een jaar voorwaardelijke gevangenisstraf veroordeeld.

Op 19 april 1940 werden de inwoners van Steenberg in kennis gesteld van de staat van beleg. Dat gebeurde met aangeplakte pamfletten, waarin de belangrijkste bepalingen waren vervaat. Alle burgerlijke besturen en ambtenaren dienden vanaf dat moment het militair gezag te gehoorzamen. Verloven van soldaten werden ingetrokken. Het Nederlandse leger werd in staat van paraatheid gebracht. Deze en andere regeringsmaatregelen deden het vertrouwen in de Nederlandse neutraliteitspolitiek langzaam maar zeker teniet.

In opdracht van het Ministerie van Oorlog lagen in de vluchthaven aan het Dintelsas 24 schepen, die waren voorzien van springladingen. Bij grote dreiging moesten deze explosieven tot ontploffing worden gebracht. De hierdoor zinkende schepen dienden de waterwegen te blokkeren. Zo ver kwam het niet, maar de schippers en hun gezinnen verkeerden deze dagen wel in grote spanning en twijfels.

Op 10 mei 1940 kwam aan alle onzekerheid een einde. Die dag vielen de Duitsers ook Nederland aan.

10 MEI 1940

IN DE VROEGE OCHTEND VAN 10 MEI 1940 loeiden de sirenes toen Nederland onverhoeds werd aangevallen door de Duitsers. Onder de bevolking brak paniek uit. Kinderen gingen niet naar school en slechts een enkeling ging naar zijn werk. Veel mensen zaten gespannen bij een radiotoestel of gingen de straat op. Iedereen was op zoek naar nieuws.

Koningin Wilhelmina sprak die dag de bezorgde Nederlanders op krachtige toon toe met de woorden:

'Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in den afgelopen nacht door de Duitse Wehrmacht zonder de minste waarschuwing een plotse aanval op ons gebied gedaan. Dit niettegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien zolang wij haar zelf handhaafden. Ik richt hierbij een vlammend protest tegen deze voorbeeldeloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tussen beschaafde staten behoorlijk is. Ik en Mijn Regering zullen ook thans onzen plicht doen. Doet gij den uwe, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave, waartoe een rein geweten in staat stelt.'

In de vluchthaven aan het Dintelsas lagen 24 schepen met springladingen, gereed om te zinken en hiermee de waterwegen te blokkeren

'Ik en Mijn Regeering zullen ook thans onzen plicht doen. Doet gij den Uwe, overal en in alle omstandigheden, ieder op zijn plaats waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met de innerlijke rust en overgave, waartoe een rein geweten in staat stelt'

Koningin Wilhelmina spreekt het volk toe op 10 mei 1940, de dag dat Duitsland Nederland binnerviel. | © National Archief

Fransen schoten zijn Brabant binnengetrokken om zich tegen de Duitse agressor te verdedigen. | © archief Ad van de Par

HET FRANSE LEGER IN WEST-BRABANT

KORT NA DE INVAL VAN HET DUITSE LEGER werden de rond Bergen op Zoom gelegerde grenstroepen teruggeroepen naar de omgeving van de Oude Maas. Daar moest het derde grensbataljon de vesting Holland verdedigen. Hierdoor kwam de grens met België open te liggen. Net als eeuwen eerder werd de verdediging van Brabant opgeofferd aan die van het rijke Holland.

Niet als aanvallende partij maar als verdedigers trokken Franse troepen Brabant binnen. De Franse legerleiding verkeerde in de veronderstelling dat het Duitse leger via centraal België Frankrijk zou binnenvallen. Daartegen werd tussen Leuven en Breda, langs het riviertje de Dijle, een verdedigingslinie geformeerd. Voor de Fransen had dit het voordeel dat het slagveld zich niet, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, binnen de eigen grenzen bevond.

Direct na het binnenvallen van de Duitse troepen op 10 mei 1940 ontplooidde het Franse leger zich vanuit Noord-Frankrijk over de Zeeuwse eilanden Walcheren, Zuid-Beveland en West-Brabant.

Bij de watertoren werden overste Germain Moslard en andere Franse militairen door een kogelregen geraakt

De Franse voorhoede bestond uit enkele verkenningsgroepen. Groep GR 12 (Groupes de reconnaissance 12) stond onder leiding van overste Germain Moslard. Deze groep beschikte niet over eigen pantservoertuigen en reed in Franse stadsbussen en personenauto's. De frontlijn van de Fransen liep via Steenberg en Kruisland, Zegge en Rucphen.

Op Eerste Pinksterdag, 12 mei 1940, reed Groep GR 12 Steenberg binnen. Op deze dag voltrok zich boven Steenberg een kort luchtgevecht. Hierbij werden enkele woningen in de Kaaistraat getroffen door kogels en granaatscherven.

In Dinteloord namen de Fransen stelling ten noorden van het dorp langs de dijk van Saartje (Ritmester). Later bleizen zij de brug over de Mark/Dintel op.

Op 13 mei cirkelden Duitse vliegtuigen boven Steenberg. Deze beschoten de Franse soldaten die zich op de Kruispoort en bij de watertoren bevonden. Naast veel materiele schade, zoals te lezen in het verslag van de Steenbergsche Courant, vielen er ook slachtoffers.

Bij de watertoren werd de auto van overste Moslard in brand geschoten. Hierbij raakte hij ernstig gewond. Meer Franse militairen werden door de kogelregen getroffen. Zij werden naar het Charitas gasthuis in de Vleeschhouwerstraat gebracht.

Bij deze beschieting werden ook twee kinderen door rondvliegende kogels geraakt. Deze kinderen van de families Theuns en Van Elzacker liepen ernstige verwondingen op en voor hun leven werd gevreesd. Ook zij werden verpleegd door de zusters van Charitas.

Op 14 mei, de dag voordat Nederland capituleerde en alleen in Zeeland nog enkele dagen werd doorgevochten, arriveerden via Kruisland de eerste Duitse troepen in Steenberg. Deze wuifden vriendelijk naar de nieuwsgierige en angstige bevolking. Krijgshaftig installeerden zij hun machinegeweren op de hoeken van de Kaaistraat en Grote Kerkstraat. Voor overleg met de burgemeester en wethouders betraden Duitse officieren het gemeentehuis. Ten behoeve van hun legerenheden vorderden zij scholen en andere grotere gebouwen, zoals het landgoed Dassenberg. Vanaf nu bepaalden zij wat er in Steenberg gebeurde. Hun leider Ortscommandant Küssner nam zijn intrek in het pand Westdam 22.

In veel meer plaatsen werden scholen gevorderd. Ze werden ontruimd en ingericht als kazernes voor de Duitse militairen. De kinderen moesten vanaf dat moment elders naar school.

Op 20 mei 1940 reden de Duitsers met groot materieel Nieuw-Vossemeer binnen en gingen het gemeentehuis in. Ze lieten duidelijk merken dat zij voortaan de baas waren. Kort daarna vertrokken zij weer.

Maar het was voor iedereen duidelijk: Nederland was bezet

EERSTE OORLOGSSLACHTOFFERS

OP 21 MEI 1940 bracht de Steenbergsche Courant het nieuws dat bericht was ontvangen van het Nederlandse Rode Kruis dat een Steenbergse jongen, Janus Tiberius, op het veld van eer zijn leven had gegeven voor het Vaderland. Tijdens de gevechten op de eerste oorlogsdag nabij de Lange Weide Ruige in de omgeving van Woerden was hij dodelijk getroffen.

Ook Leo Leijdekkers uit De Heen kwam op 10 mei om het leven. Dit gebeurde in Delft.

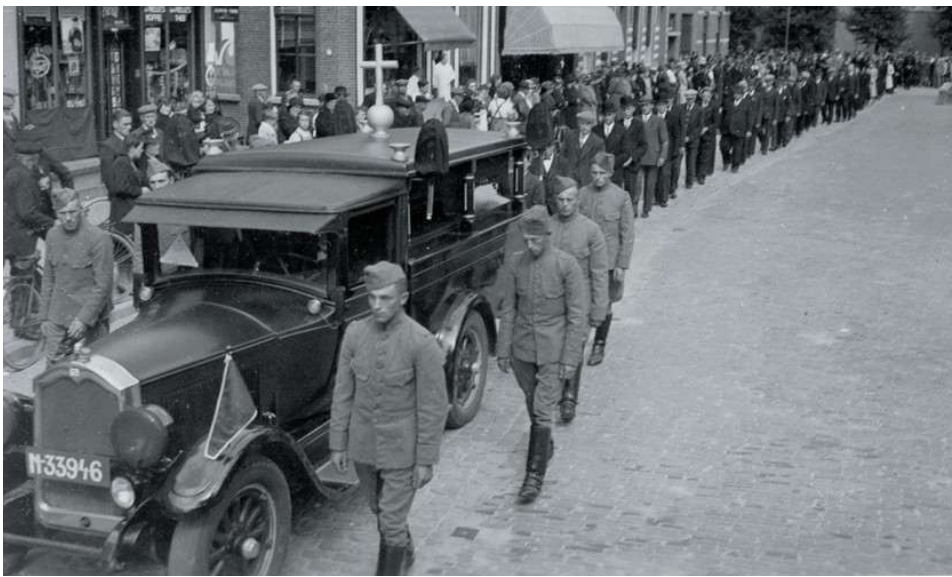
Twee maanden later werden zij onder grote belangstelling en met militaire eer in Steenberg en De Heen herbegraven. Naast het delen van het verdriet met zijn echtgenote en familie was deze plechtigheid een eerste vorm van protest tegen de gewelddadige bezetting. Bijna heel Steenberg was uitgelopen bij de begrafenis van Janus Tiberius. De grote Gumaruskerk was tot de laatste plaats bezet en de bevolking van Steenberg stond massaal langs de route van de kerk naar het R.K. Kerkhof. De begrafeniswagen met de baar werd geëscorteerd door Tiberius' eigen afdeling van de Veldartillerie.

Janus Tiberius [link] en Leo Leijdekkers | © archief Frans van Celen

Op de begraafplaats sprak dr. Meulenkamp de aanwezigen toe: 'Janus Tiberius heeft zijn plicht tot het uiterste gedaan en het offer van zijn nog jonge leven gebracht. Hij moge daarom een voorbeeld blijven en het verheugt ons dat wij thans voor hem hebben weten te bereiken dat hij thans rust op het kerkhof van zijn eigen geboorte- en woonstad, met een eervolle begrafenis en in een waardig graf.'

No de dienst in de Gumaruskerk wordt Janus Tiberius naar zijn laatste rustplaats gebracht. Tweehonderd militairen van de Land- en Zeemacht lopen mee in de stoet | © archief Ad van de Por

Op het kerkhof mochten ook de jonge weduwe van Janus Tiberius en de overige vrouwen aansluiten | © archief Ad van de Por

Burgemeester Van Etten betuigde zijn innige deelneming aan de familie met de woorden: 'Moge het U troosten dat geheel Steenberg en in Uwe smarten deelt en dit bij deze eervolle begrafenis daadwerkelijk toont.'

Op het kerkhof voegden de jonge weduwe en de andere vrouwen zich bij de mannen. Langs de weg bevonden zich veel vrouwen en ouders die zelf in onzekerheid verkeerden over wat er met hún man of zoon gebeurd was.

Onder hen bevonden zich mogelijk ook bekenden van Willem van de Male. Willem was op 28 maart 1920 in Nieuw-Vossemeer geboren. Hij meldde zich voor militaire dienst bij de Koninklijke Landmacht en werd als huzaar ingedeeld bij de cavalerie. Willem werd met zijn onderdeel gelegerd in de tweede Alexanderkazerne in Den Haag. Deze kazerne werd in de vroege ochtend van de eerste oorlogsdag zwaar gebombardeerd. 79 reservisten, onder wie Willem van de Male, kwamen hierbij om het leven. Hij was 20 jaar. Hij ligt begraven op de gemeentelijke begraafplaats aan de Kerkhofaan in Den Haag.

Ook Pieter Saarloos uit Dinteloord was net 20 jaar toen hij het leven liet voor het vaderland. In 1939 werd hij als dienstplichtige onder de wapen-

nen geroepen en ingedeeld bij het 53de Depotbataljon in Delft dat deel uitmaakte van de verdediging van de Vesting Holland. Begin mei 1940 werd zijn bataljon voor bewakingstaken verdeeld over verschillende posten in Rotterdam, Leiden en Den Haag. Pieter werd gestationeerd bij het Beursstation in Rotterdam. Vroeg in de ochtend van de tiende mei 1940 landden Duitse parachutisten in Rotterdam en bezetten direct het spoor en de Gelderse Kade. Bij de gevechten die uitbraken met de Nederlandse verdedigers raakte Pieter zwaargewond. Hij werd met schotwonden aan zijn been, buik en hoofd opgenomen in het ziekenhuis van Vlaardingen, maar de geboden hulp mocht niet baten. Op 17 mei 1940, twee dagen na de capitulatie, bezweek hij aan zijn verwondingen. Na de meidagen werd hij thuis in Dinteloord begraven. In het najaar van 2016 is hij herbegraven op het Militair Ereveld Grebbeberg in Rhenen.

De capitulatie van Nederland maakte de eerste oorlogsmaanden geen eind aan het geweld. Het gevaar dreigde nu vanuit de lucht van voornamelijk de Engelse luchtmacht, die poogde Duitse afweertellingen onschadelijk te maken. Door het slechte weer, verouderde kaarten en onervaren piloten werden met regelmaat burgerdoelen geraakt. Zo werd op 7 oktober 1940 het terrein van de Suikerfabriek 'Dinteloord' getroffen door een aantal Engelse bommen. De Steenbergenaar A. Gelten werd daarbij getroffen en was op slag dood. Ook een aantal paarden voor de bietenwagens werd geraakt. Het was niet het laatste vergissingsbombardeement.

750 JAAR STEENBERGEN | 25 JAAR EEF

NSB'ERS OPGEPAKT EN WEER VRIJGELATEN

DIRECT NA DE INVAL VAN DE DUITSERS had burgemeester Van Etten opdracht gegeven de meest actieve NSB'ers in Steenberg te arresteren. Hij deed dat in overeenstemming met landelijke instructies om potentiële spionnen voor de Duitsers in verzekerde bewaring te stellen. Zo liet hij op 11 mei de directeur van broodfabriek 'De Zeeuw', Arie van de Graaff, een actief NSB'er, arresteren. Chef van politie Jos van de Kasteel en opperwachmeester Verhage werden daarmee belast. De latere NSB-burgemeester Van de Graaff zou hem dit niet vergeven. Na de capitulatie van Nederland op 15 mei moest Van Etten hem op bevel van de Duitse bezetter alweer vrijlaten.

Ook burgemeester Van Campen van Dinteloord diende zich te houden aan de landelijke instructie om mogelijke spionnen te laten oppakken. Een landbouwer, Stapff genaamd, zou munitie en andere zaken in zijn bezit hebben. Deze Stapff was een Rijks-Duitser en stond bekend als 'Duitse boer'. Hij was bedrijfsleider op boerderij Loverendale. Van Campen echter gaf geen opdracht tot huiszoeking. Dit gebeurde op zondag 12 mei alsnog door enkele in Stampersgat gelegerde militairen. Zij vonden een Duits officersuniform, enkele seinpatronen en een filmrolletje. Stapff werd gearresteerd en naar Steenberg gebracht. Net als Van de Graaff en andere gearresteerde NSB'ers kwam hij na de capitulatie vrij. Van Campen zou enige tijd later actief lid worden van de NSB.

De beide burgemeesters zouden gedurende de oorlogsjaren een gevaar blijven voor hun inwoners, die gedurende de oorlogsjaren al maar meer in verzet kwamen tegen de bezetter.

De grafsteen met daarop de naam van Willem van de Male | © Frans van Eekelen

De capitulatie maakte geen eind aan het geweld. Het gevaar kwam nu uit de lucht

De Duitse inval ontregelde het normale bestaan. Er was de bezetter veel aan gelegen dat het dagelijks leven zo snel mogelijk werd hervat, maar tijdens de eerste maanden van de bezetting was het nauwelijks te merken dat het land werd geregeerd door een vreemde mogendheid. De echte oorlogsellende liet nog even op zich wachten. **FvE**

OORLOGSJAREN EN VERZET

Duitse soldaten poseren met de plaatselijke jeugd voor het café van Jo Krijnen in Steenbergem. © Steenbergse Courant

Aan onze lezers!

DOOR omstandigheden genoodzaakt, heeft de Steenbergsche Courant opgehouden te bestaan.

Twee en zestig jaar lang heeft het blad de belangen van stad en streek behartigd.

In samenwerking echter met de vroegere uitgeefster de fa. P. A. Vermeulen heeft het Brabantsch Nieuwsblad te Roosendaal de taak op zich genomen voor Steenbergen en omgeving een nieuw weekblad te doen verschijnen, dat de naam zal dragen van „Steenbergsch Nieuwsblad”.

De redactie van het nieuwe blad zal te Roosendaal, de administratie te Steenbergen zijn gevestigd.

TIJDEN VERANDEREN

Burgemeesters

Burgemeesters bleven vooralsnog op hun post, maar de taken van de gemeenteraden werden sterk ingeperkt en vaak overgenomen door het Duits gezag. In de beginperiode werd de burgemeesters opgedragen het ene voorschrift of verbod na het andere te publiceren en aan de bevolking op te leggen. De burgemeesters J.A.J. van Heereveld (Nieuw-Vossemeer), H.P.M. van Etten (Steenbergen) en A. van Campen (Dinteloord) restte niets anders dan uit te voeren wat hen werd opgedragen. In de loop der bezettingsjaren werd duidelijk dat het binnenlands bestuur langzaam maar zeker genazificeerd werd. Vaderlandsgezinde burgemeesters moesten plaats maken voor pro-Duitse. In het najaar van 1941 hadden al 21 burgemeesters het veld geruimd en dit aantal steeg snel.

Het bidprentje van priester Van Lierop | © archief Robert Cotsburg

Op 31 augustus 1943 werd in Steenbergen burgemeester Van Etten vervangen door de NSB'er Arie van de Graaff. Burgemeester Adriaan van Campen van Dinteloord trad in september 1943 toe tot de NSB. Hij zou, net als de almaar meer met de bezetter meegaande Van Heereveld, tot het eind van de oorlog burgemeester blijven. Kort na de bevrijding werden beiden uit hun functie ontheven en gearresteerd.

Een van de eerste ingrijpende maatregelen van de Duitse bezetter betrof de pers, berichtgevers en berichtgeving. Het ging daarbij in eerste instantie om de dagbladen, nieuwsvoorziening via de radio en de inzet van duiven als potentiële overbrengers van spionageberichten.

Dagbladen

Reeds op 17 mei 1940 werd een verordening uitgevaardigd waar dagbladen aan moesten voldoen om te blijven verschijnen. De dagbladen dienden voorrang te geven aan alle berichten van het Oppercommando en waren verplicht deze te publiceren op een 'vooruitstekende plaats'. Ook mochten de bladen niets ten nadele van de Duitse Wehrmacht of het Duitse volk schrijven.

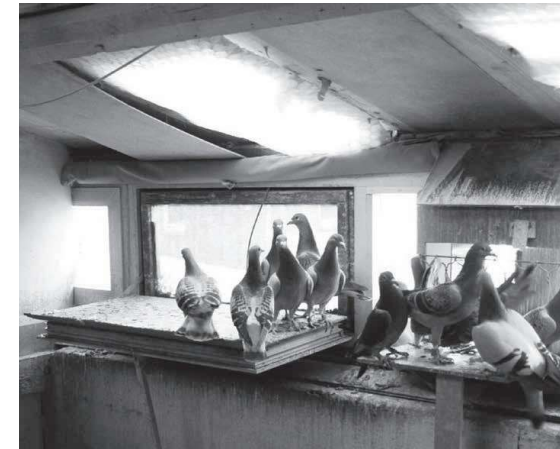
De hoofdredacteur van de Steenbergse Courant zocht de grens op. Licht kritische commentaren op wat er zoal gebeurde in de stad en omgeving werden aanvankelijk getolereerd. Maar een 'Ter nagedachtenis' bij het overlijdensbericht van Arnold van Lierop, die was overleden in

Een radio uit 1940 | © archief Frans van Eskelen

concentratiekamp Dachau, viel bij de bezettende macht in slechte aarde. Voor de inval van de Duitsers publiceerde priester Van Lierop veel over de Jodenvervolgung in Duitsland. Deze oud-Steenbergenaar verkondigde daarbij zijn onverbloemde mening. Hij werd kort na het uitbreken van de oorlog gevangengenomen. De 'Ter gedachtenis' in de krant van 12 december 1942 gaf in bedekte maar in voor iedereen duidelijke termen het verzet van Van Lierop tegen de bezetter weer. Dit was in de ogen van de NSB-burgemeester Van Campen te anti-Duits, waarop hij melding deed bij de SD in Breda. Daar moest hoofdredacteur Vermeulen zich verantwoordelijk maken. Aanvankelijk kreeg hij nog het voordeel van de twijfel en werd hij vrijgelaten. Vermeulen kon verder met het redacteurschap van de krant. Enkele maanden later, op 20 februari 1943, werd de krant alsnog verboden. De krant ging verder als 'Steenbergsch Nieuwsblad' dat werd uitgegeven door het Brabants Nieuwsblad in Roosendaal. Hoofdredac-

De Steenbergsche Courant zocht de grens op en hoofdredacteur Vermeulen kreeg een schrijfbod

De duivensport werd door de bezetter aan banden gelgd | © archief Frans van Eskelen

teur Vermeulen werd het schrijven ontzegd en hield alleen nog verantwoordelijkheid voor de advertenties. Vervolgens was van enig kritisch geluid in de krant geen sprake meer.

Radio

Het luisteren naar Engelse radiozenders werd steeds moeilijker. Radio Oranje was een populaire zender en werd door de Nederlandse regering vanuit Londen verzorgd. Vanaf 28 juli 1940 was deze zender dagelijks vanaf negen uur 's avonds een kwartier lang te horen. Die tijd was ingeruimd binnen de uitzendingen van de Britse radio. Koningin Wilhelmina en Lou de Jong waren vaste sprekers. Bij veel luisteraars heerste continu de angst om te worden verraden door stads- of dorpsbewoners die lid waren geworden van de NSB. In elk dorp en stad was dit de praktijk.

Postduiven

Postduivenverenigingen kregen bericht dat het voortaan verboden was duiven te laten uitvliegen. Om meer grip te krijgen op de postduiven-gemeenschap werden alle regionale bonden opgeheven en kwam er één door de overheid gecontroleerde bond.

Hoewel het gewone leven ogenschijnlijk doorgang vond, maakten veel mensen angstige momenten door. Overvliegende vliegtuigen en bombardementen, dichtbij en veraf, veroorzaakten paniek. Van grond en stro hadden veel mensen provisorische schuilkelders gemaakt. Al vanaf 17 juni 1940 moest iedereen maatregelen treffen, die door de bezetter werden opgelegd. Zo'n maatregel was het verplicht verduisteren van de ramen. Ook de straatlantaarns werden gedoofd, met het gevolg dat de avonden en nachten pikdonker werden. Overigens was het verboden zich na 22.30 uur op straat te bevinden.

Om te voorkomen dat geallieerde vliegtuigen konden landen, werden soms polders onder water gezet. Zo werden de Eendrachtspolder en de Heense polder enkele keren geïnundeerd. Langs dijken werden verder prikkeldraadversperringen aangebracht en teven werden kazematten gebouwd.

Bunkers als stille getuigen van de Tweede Wereldoorlog | © Ed Kl

HET VERZET GROEIT

NET ALS IN DE MEESTE PLAATSEN IN NEDERLAND duurde het geruime tijd voordat het verzet van de grond kwam. In de beginjaren was het redelijk onschuldig. Het 'Duitsertje pesten', oranje leuzen op muren schilderen en het verstoren van de marsen van de Jeugdstormers en W.A.-mannen - hoewel niet helemaal zonder gevaar - waren eerder vormen van 'kwajongens-verzet'. Tot dat moment waren het vooral de burgemeesters en hun politiekorpsen die hier op reageerden. Dat gebeurde meestal in opdracht van de plaatselijke Duitse commandant. Deze symbolische vormen van verzet werden ook tot uitdrukking gebracht door het dragen van speldjes, uitgezaagde muntjes en anjers. In de loop van 1942 raakten deze nog vrij onschuldige vormen van verzet op de achtergrond. Door de Jodenvervolgelingen in de zomer van 1942 nam het verzet toe en ontstonden andere, heftiger vormen binnen de illegaliteit.

Propaganda voor de jeugdstormers

Alle plaatsen kenden inwoners die het gevoel hadden dat er iets gedaan moest worden. Met gevaar voor eigen leven kwamen zij in opstand tegen de bezetter, hoewel het in heel Nederland altijd om een relatief kleine groep moedige mensen ging die zich verzette.

Ook nu nog, 75 jaar na het einde van de oorlog, zijn veel verhalen nog altijd niet verteld. Direct na de oorlog wilde Nederland vooral vooruit te kijken en het 'donkere' achter zich te laten.

Welke mensen kwamen er in verzet? Het waren gewone burgers die weigerden mee te werken aan de plannen van de Duitse machthebbers om van Nederland een Nationaal Socialistische staat te maken. Gewone mensen die zich er niet bij neer legden dat grote groepen uit de samenleving werden afgevoerd naar kampen. Zij konden het onrecht en het geweld niet passief aanzien en kwamen in actie.

Ook in Steenberg, Welberg, De Heen, Nieuw-Vossemeer en Dinteloord stonden gewone jongens en meisjes, mannen en vrouwen op tegen de bezetter. Niet altijd met indrukwekkende daden, niet altijd succesvol, niet altijd doordacht, soms heimelijk, soms opvallend, maar altijd met de drijfveer 'Wij pikken het niet!'

Een aantal van hen heeft het met de dood moeten bekopen. Anderen hadden geluk. Zij werden niet opgepakt of konden op tijd onderduiken.

De meeste verzetsmensen zochten aansluiting bij regionaal of landelijk georganiseerde groepen. In de regio waren de volgende groepen actief: de Ordedienst (O.D.), de Landelijke Organisatie (L.O.) en de Landelijke Knokploegen (L.K.P.). De scheiding tussen deze groepen was niet echt scherp, hoewel de OD wel nadrukkelijk door oud-militairen werd gedragen.

Elke plaats of dorp kende wel een afdeling van de OD. In enkele gevallen betrof het grotere groepen, maar meestal waren het eenlingen die contact met elkaar onderhielden. Zo werd er in Dinteloord spionagewerk verricht bij de stellingen aan de Mark en aan het Sas. De verzetsmensen Vlaming en Schillemans uit Dinteloord maakten er tekeningen van en gaven hun informatie door aan de O.D.-afdeling Bergen op Zoom.

In Steenberg was de eerste plaatselijke commandant Pieter Quist. Hij initieerde en begeleidde in 1942 de pogingen van een groep jongemannen die naar Engeland wilde vluchten. De pogingen van de Steenbergaren mislukte. Ze werden opgepakt, maar overleefden de oorlog wel.

Dat was niet het lot van Pieter Quist. Hij werd gezocht, maar wist door een tip te vluchten en bleef actief in het verzet. Op 10 februari 1944 werd hij in

Pieter Quist

Marinus Delhez | © archief Robert Catsburg

OVERVAL OP BONNENTRANSPORT

ER WAS VOORTDUREND EEN NIJPEND BONNENTEKORT. Zonder bonnen kon men geen voedsel krijgen. Dat was vooral de reden voor de in de omgeving aanwezige onderduikers. Begin mei 1944 beraamden de OD-groepen van Steenberg en Dinteloord een overval op de postauto die de bonnen van Roosendaal naar het distributiekantoor in Dinteloord vervoerde. De groep die in actie kwam bestond uit Cees Ernest uit Dinteloord en Jan van Kaam en Theo Kemperman uit Steenberg. Het plan was om de postauto tussen Roosendaal en Kruisland te onderscheppen. Met een door Jan van Kaam bestuurde auto werd richting Stampersgat gereden, waarna de auto langs de weg bij de Pannehoeve werd gezet. In leren jassen gingen ze naast de auto staan, met daarop een groot bord met het woord 'Politie'. Terwijl ze op de postauto wachtten, passeerden meerdere Duitsers in auto's en op motorfietsen. Toen de postauto kwam aanrijden, sprongen de drie midden op de weg en hielden de auto aan. Kemperman had van vecarts

Door een slordigheid werd al gauw duidelijk wie er achter de overval hadden gezeten

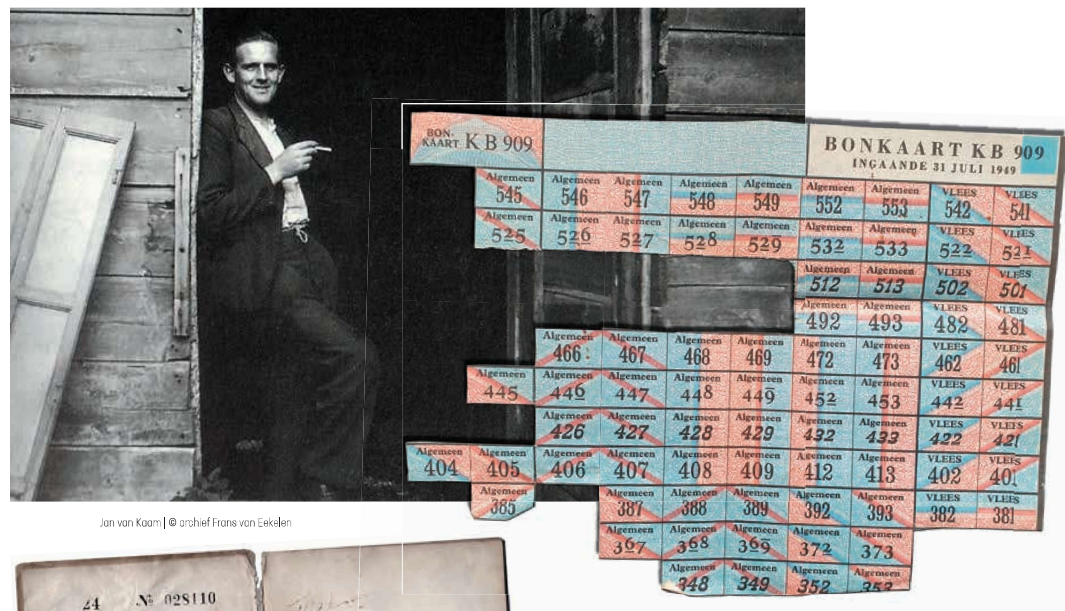
Hoogevene alsnog gearresteerd. Via Scheveningen en Vught kwam hij in kamp Lahde. Hij heeft dit kamp niet overleefd. Pieter Quist stierf op 1 maart 1945 en ligt begraven in een massagraf in Bieren.

De leiding van de OD-groep voor het gebied Steenberg, Nieuw-Vossemeer, De Heen en Kruisland kwam vervolgens in handen van Rinus Delhez. Tot zijn groep behoorden P. van Loon, D. Baartmans, J. van Kaam. Jac. Veraart en Theo Kemperman. Rinus Delhez werd – na verraad – op 23 juli 1943 gearresteerd in Bergen op Zoom. Hij belandde in het 'Oranjehotel', de beruchte gevangenis in Scheveningen, waar hij tot 8 augustus 1943 verbleef. Hierna werd hij achtereenvolgens overgeplaatst naar kamp Haaren, kamp Vught en ten slotte naar het concentratiekamp Oranienburg, waar hij op 16 september 1944 door alle ontberingen overleed.

Koos Veraart nam zijn rol als plaatselijke commandant over. In Nieuw-Vossemeer kwam een ondercommandant in de persoon van Van de Banen en in De Heen werd smid J. Roosendaal ondercommandant. In Dinteloord bekleedde C. van Nimwegen de functie van plaatselijk commandant van de OD.

Documenten die herinneren aan een donkere periode in de geschiedenis | © archief Robert Catsburg

Jan van Kaam | © archief Frans van Eekelen

Vals persoonsbewijs van Theo Kemperman | © archief fam. Kemperman

Grootenhuis chloroform gekregen. Hij duwde een in dat chloroform gedrenkte dot watten onder de neuzen van de chauffeur en diens bijrijder, die hierdoor het bewustzijn verloren. Ernest en Van Kaam haalden de postzakken uit de postauto en laadden die in de eigen auto. Nadat een band van de postauto was lek gestoken, gingen zij ervandoor. In Oudbosch werd de buit in de schuur van een boerderij van familie van Kees Ernest onder het stro verstopt. Ze hadden tienduizenden bonnen buitgemaakt.

Door een slordigheid werd al snel duidelijk wie er achter de overval hadden gezeten. Men had het postmateriaal en de zakken waar de bonnen in hadden gezeten weggegooid in de Dinteloordse polder. Direct werd jacht gemaakt op de daders. Deze waren gedwongen onmiddellijk onder te duiken. Theo Kemperman moest zijn vrouw en twee kinderen achterlaten. Met een vervalst persoonsbewijs, op naam van Theo Steenberg uit Rotterdam, fietste hij naar Uift. Enkele weken later kwam hij kort terug om vervolgens in Tholen onder te duiken onder de naam Leen Moermond.

Ook Jan van Kaam moest onderduiken en heette nu Joost van de Linde. Jan dook onder in Roosendaal. Allen overleefden de oorlog.

VERRAAD EN VERGELDING

DE ALGEHELE LEIDING VAN DE OD in de Westhoek beruiste bij ir. A.J.L. Juten, leraar aan de Rijks HBS in Bergen op Zoom. Hier kwamen de plaatselijke OD-commandanten regelmatig samen. Mede door toedoen van de beruchte dubbelspion Anton van de Waals werd een groot aantal leden van deze OD-groep opgepakt. Zich niet bewust van gevaar kwamen zij bij Juten op bezoek, waarna zij prompt door SD-mannen werden opgepakt. Het huis van Juten was ongemerkt als val ingezet. Juten was al gevangen genomen en fungeerde als lokaas.

Op deze wijze werden minstens veertig verzetsmensen gevangengenomen. Dit overkwam ook Rinus Delhez en Kees Ernest uit Steenberg. Direct na hun arrestatie werden zij in een vrachtwagen naar Kamp Haaren gebracht.

Ook Piet Vlamings uit Dinteloord wachtte dit lot. Hij wilde de situatie in Dinteloord met Juten bespreken. Sjaak de Vries, ook een OD-man, had Juten verteld dat Piet gezocht werd door de SD. Piet belde aan bij Juten. Diens dienstbode Rosa deed open, maar in de gang werd hij opgewacht door een gewapende man en geboeid weggevoerd.

Maanden later werd Piet Vlamings van het ene kamp naar het andere kamp gebracht. Hij wist alle kampen te overleven. Dat gold ook voor zijn broer Henk. Met een andere broer, Ad, liep het slechter af. Toen deze zich moest melden bij de Arbeitseinsatz dook hij onder en sloot zich aan bij een verzetsgroep in Zuid-Holland. Tijdens een gewapende actie werd Ad opgepakt. In de nacht van 6 op 7 maart werd deze Dinteloordse verzetsman vanuit het 'Oranjehotel' op transport gesteld naar doorgangskamp Amersfoort. Een vergeldingsactie naar aanleiding van de aanslag op SS-officier Hanns Rauter werd hem fataal. In Amersfoort werden 48 willekeurige verzetsmensen, onder wie de 22 jaar oude Ad Vlamings, door kampbewakers gefusilleerd. Hij ligt begraven op begraafplaats Rusthof in Amersfoort.

De Duitse oproep voor tewerkstelling

Paul Aarts | © archief Frans van Eekelen

DE ARBEITSEINSATZ

DE OPROEP OM GEDWONGEN voor de Duitsers te gaan werken was voor veel jongens en mannen reden om onder te duiken. Dit lukte lang niet altijd en dan wachtte een zware tijd van hard werken en ontbering.

Het Arolsen Archief is een internationaal centrum voor nazi-vervolgging met 's werelds meest uitgebreide archief over de slachtoffers en overlevenden van het nationaal-socialisme. De verzameling bevat informatie over ongeveer 17,5 miljoen mensen en behoort tot UNESCO's Memory of the World. Het bevat documenten over de verschillende slachtoffergroepen die het doelwit waren van het Nazi-regime. Het is een belangrijke bron van kennis voor de huidige samenleving. In dit bijzondere archief zijn de namen te vinden van veel gevangenen en tewerkgestelden uit Steenberghe en omliggende plaatsen. Een lijst van meer dan honderd namen schetst een beeld van verdriet in West-Brabantse gezinnen.

Een groot aantal van hen keerde verzwakt terug, maar overleefde. Anderen keerden nooit terug. Zij waren niet bestand tegen de mishandelingen, leefomstandigheden en vernederingen. Marinus Baten en Antonius Laane, beiden uit Nieuw-Vossemeer en net 20 jaar, overleefden het niet. Marinus overleed in Ulm en Antonius in Oberndorf am Neckar. Ook Adrianus Bax uit Nieuw-Vossemeer liet het leven.

Toon Schillemans uit Steenberghe was nog maar 20 jaar toen hij op 16 juni 1942 overleed in Bremen. Henk Petit, 22 jaar, overleed op 30 augustus 1942 in Glinde, kamp Wiesenfeld.

Paulus Aarts uit Welberg was 22 jaar toen hij op 26 oktober 1944 in Duitsland overleed. Bij een bombardement op het Essen Karnap werd de schuilkamer waarin hij zat geraakt. Hij stierf ter plaatse.

Een lijst met meer dan honderd namen schetst het verdriet in West-Brabant

DOODGESLAGEN OM EEN WORTEL

OOK VOOR KEES AANRAAD UIT KRUISLAND was de oproep voor de Arbeitseinsatz reden om onder te duiken. Hij weigerde voor de Duitsers te werken, maar hij werd opgepakt en net als Piet Vlamings naar kamp Amersfoort getransporteerd. Vandaar werd hij naar Mulheim vervoerd en daar in een fabriek te werk gesteld. Toen deze fabriek door de geallieerden werd gebombardeerd, slaagde hij erin samen met veel lotgenoten te vluchten. Net voor hij thuis zou arriveren, werd hij in Roosendaal opgepakt. Zijn bestemming werd nu strafkamp Oberhausen. De omstandigheden daar waren erbarmelijk en wreed. Een bewaker had gezien dat hij een wortel had opgeraapt en verstopt onder zijn kleding. Hij werd hiervoor zo zwaar in elkaar geslagen dat hij de volgende dag overleed. Kees was net 20 jaar. Hij ligt begraven op Erebegraafplaats Loenen.

Kees Aanraad (inzet) stierf in strafkamp Oberhausen en ligt begraven op Erebegraafplaats Loenen | © Mark Koenaardt

HUN BLOED VLOEIDE OP DE VLOEIWEIDE

OP HET EREVELD LOENEN liggen ook twee Steenbergse broers begraven. Zij werden vermoord bij een van de meest dramatische gebeurtenissen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, een overval van een Duitse divisie op een illegaal radiostation bij de Vloeiweide bij Breda.

Op 12 maart 1921 werd in De Heen Jacobus Juda Ridderhof geboren. Zijn moeder was Abrahamina Ridderhof, net 17 jaar oud. Zij trouwde enkele maanden later, op 19 augustus 1921, met de een jaar oudere Hendrik van den Boogaard. Hendrik aanvaardde het jongetje als zijn kind en ze noemden hem Ko. Negen maanden later, op 16 april 1922, kreeg Ko een broertje, Marinus (Rinus) van den Boogaard. Het jonge gezin woonde eerst bij de ouders van Abrahamina in De Heen op nummer H46. Later verhuisden ze naar Steenberghe.

Bij het uitbreken van de oorlog werkte Rien als kapper en broer Ko bij de gemeente Steenberghe. Het is niet duidelijk wanneer de broers actief werden binnen het verzet. Mogelijk was dat toen zij zich moesten melden voor de Arbeitseinsatz. Op 22 mei 1943 publiceerde het Steenbergse Nieuwblad deze oproep en daardoor waren de broers verplicht zich te melden. Er is een onbevestigd verhaal dat zij zaten onderdoken bij de familie Quist. In het huis van de familie Quist, Grote Kerkstraat 28, zijn later bij onderzoek ruimten voor onderduikers gevonden.

De broers bleven niet in Steenberghe. Vermoedelijk vertrokken zij omdat ze een ander onderduikadres zochten. Bij hun vertrek zullen ze zich niet hebben gerealiseerd dat ze Steenberghe nooit meer zouden terugzien.

Ko en Rinus waren in september 1944 actief als bewakers van een illegaal radiozendstation in de boerderij van boer Neefs bij de Vloeiweide in Rijsbergen. In de nacht van 3 op 4 oktober 1944 sliepen in het huis van de boer veertien mensen, waaronder de boer, diens vrouw en 8 kinderen. In de nabijgelegen schuur sliepen nog acht personen. Onder hen Rien van den Boogaard. Zijn oudere broer Ko liep die nacht wacht.

De groep werd verraden en in de ochtend van 4 oktober omsingelden Duitse soldaten de boerderij, waar ze een bloedbad aanricht-

Herdenkingsmonument voor de verzetshelden van 'Vloeiweide' | © archief Frans van Eekelen

Marinus | | en Jacobus van den Boogaard | © Erebegraafplaats Loenen

ten. De vrouw van de boer en enkele kinderen hadden zich in de kelder verstopt. De Duitsers gooiden handgranaten in de kelder en staken de boerderij in brand. Boer Neefs wist ternauwernood te ontkomen.

Van de bewakers en de marconisten overleefde niemand het. Rinus van den Boogaard, 22 jaar oud, werd ter plekke neergeschoten. Zijn broer Ko werd gevangengenomen. Hij werd de volgende dag samen met acht kameraden van de Vloeiweide op de Ginnekerheide doodgeschoten. Ko van den Boogaard was net 23 jaar.

De overval op de Vloeiweide kostte velen het leven: drie kinderen en de vrouw van boswachter Neefs, direct bij het huis vijf bewakers en een dag later nog acht bewakers die standrechtelijk werden terechtgesteld. De lichamen van de Steenbergse broers Rien en Ko van den Boogaard zijn later overgebracht naar het Nationaal Ereveld Loenen.

NSB-burgemeester Adriaan van Campen en zijn vrouw. | © archief Frans van Eekelen

KWALIJKE ZAKEN VAN BURGEMEESTERS

Adriaan van Campen

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog was Adriaan van Campen benoemd tot burgemeester van Dinteloord. Hij was ook burgemeester van Pijnnaart. In het dorp stond hij bekend als een à-politiek mens. Hij trad vaak schipperend op bij conflicten tussen de rooms-katholieke en protestants-christelijke bevolking in het verzuilde stadje.

Aan het begin van de oorlog hield Van Campen zich angstvallig aan de regels van de bezetter, wat vaak leidde tot conflicten met de bevolking. Om, zoals hijzelf beweerde, te voorkomen dat hij zou worden afgezet, koos hij er in 1941 voor om lid te worden van de NSB. Zijn gedrag werd in toenemende mate dwingend. Velen noemden hem de 'Tiran van Dinteloord'. Iedereen die hem niet beleefd groette of negeerde, werd gedwongen naar het gemeentehuis te komen. Van verschillende bronnen komt de melding dat zijn vrouw, ook actief binnen de NSB, hem daartoe aanzette.

Het werd Van Campen na de oorlog zeer kwalijk worden genomen dat hij een grote groep jonge mensen, die met een boot naar Engeland wilde vluchten, aangaf bij de SD.

Leden van deze groep waren George Lammere en Lies van Es. Zij kregen allebei vijf jaar tuchthuis opgelegd. George Lammere keerde na vele ontberingen in Duitse kampen pas in 1945 naar huis terug.

Van Melchelen en Vriesen, ook actief binnen de groep, kregen elk twee jaar. In opdracht van Van Campen werden ook helpers en begunstigers van de groep opgepakt. Kapelaan De Jong, dokter Strengers, Mr. Kousemaker, landbouwer Jos de Schutter, drogist Koudemaker, slager Huybrechts, de heer Smits en dominee Koldewijn belandden allemaal in de cel. De Jong, Huybrechts en de Schutter werden naar een Nederlands kamp gestuurd, en zaten daar een jaar gevangen. Smits en Koldewijn zaten zes maanden vast.

Direct na de bevrijding van Dinteloord werd Van Campen opgepakt. Hij werd in 1948 veroordeeld tot vijftien jaar gevangenisstraf. Door gratieverlening kwam hij in 1950 vrij.

Arie van de Graaff

In de korte tijd dat Van de Graaff burgemeester was in Steenberg, voerde hij niet het tirannieke beleid van zijn NSB-collega Van Campen in Dinteloord. Hij speelde wel een zeer kwalijke rol bij de dood van een aantal Steenbergse verzetsmensen.

Arie van de Graaff vervulde tijdens de eerste oorlogsjaren een steeds actievare rol binnen de NSB. Na zijn vrijlating op 15 mei 1940 verhuisde hij naar Bergen op Zoom. Het hele gezin Van de Graaff was actief binnen de NSB. Arie droeg zijn NSB-uniform altijd met trots en liet zich daarin met zijn kameraden, en zeker met NSB-voorman Mussert, graag fotograferen. Ook zijn vrouw was lid van de NSB, maar zij bleef meer op de achtergrond. Dat was zeker niet het geval met hun zoon Jacob. Hij was voorman van de plaatselijke afdeling van de Nationale Jeugdstorm, de jongerenbeweging van de NSB. Ook dochter Martine was daarin actief. Jacob zou later dienen in de Waffen-SS en naar het front in Rusland gaan. Arie van de Graaf was de eigenaar van een broodfabriek in Steenberg.

NSB-voorman Anton Mussert bezoekt samen met Arie van de Graaff een sigarenfabriek in Steenberg | © archief Frans van Eekelen

De broodfabriek aan de Wouwestraat | © archief P.A. Vermeulen

Arie de Graaff | © archief Frans van Eekelen

De voormalige broodfabriek van Arie de Graaff | © Mark Koorraadt

Burgemeester Arie van de Graaff van Steenberg droeg zijn NSB-uniform altijd met trots en liet zich er graag met zijn kameraden in fotograferen

Van de Graaff was er nadrukkelijk op uit zijn arrestatie van 10 mei 1940 door burgemeester Van Etten te wreken. Hij beschuldigde Van Etten van allerlei verboden activiteiten, maar het lukte hem nooit het bewijs daarvan hard genoeg te maken voor de Duitse bezetter.

De ambstermijn van Van Etten liep eind april 1943 af. Net als in veel andere steden was dit voor de NSB-leiding het uitgelezen moment de eigen kandidaat naar voren te schuiven.

Het provinciaal bestuur van Noord-Brabant gaf voorsnog geen ge-

hoor aan de verzoeken van de NSB-leiding om de burgemeester van Steenberg te vervangen door een NSB-burgemeester. Ondanks de afwijzing door de provincie werd Van de Graaff op 28 augustus 1943 toch tot burgemeester benoemd. Dit gebeurde in opdracht van de Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie in Den Haag.

Het Duitse gezag was er eind 1943 alles aan gelegen loyale burgemeesters te hebben, die het Duitse beleid kritiekloos uitvoerden. Direct na zijn benoeming bleek Van de Graaff zo'n loyale burgemeester. Van de Graaff vluchtte op 5 september 1944 – Dolle Dinsdag – uit Steenberg. Met de staart tussen de benen verliet hij Zuid-Nederland waar de bevrijding aanstaande was en trok in noordelijke richting. Even was hij nog burgemeester van Rijssen en Lopik, maar spoedig diende hij zijn erebaantjes te verruilen voor een verblijf in de cel. Met name door zijn schuld aan de dood van drie verzetsmensen veroordeelde de Bijzondere Raad van Cassatie hem in 1948 tot tien jaar gevangenisstraf. Op 7 mei 1951 kwam hij vervroegd vrij, maar was hij voortaan wel een burger zonder rechten.

HET VERRAAD IN DE LUNCHROOM

DRIE JONGE JONGENS uit Dinteloord en Steenbergse sloten zich aan bij een grotere groep verzetsmensen. Deze groep opereerde onder de schuilnaam 'Max'. Piet Stoffelen en Wim van Ginneken uit Steenbergse kregen samen met Johan Verhagen uit Dinteloord de taak om de troepensterkte van de in West-Brabant aanwezige Duitsers in kaart te brengen. Op plattegronden legden ze de plaats van bunkers en andere militaire objecten vast. Ze registreerden troepenbewegingen en noteerden autonummern van de passerende eenheden.

Om gegevens uit te wisselen en te verzamelen zodat die naar de leiders van groep Max gebracht konden worden, kwamen ze regelmatig samen in de lunchroom van Van Tiggelen aan de Kleine Kerkstraat in Steenbergse.

Hun regelmatige bezoek, het uitwisselen van kaarten en ander heimzinnig gedoe was een paar meisjes, Betje en Corrie, opgevallen. De vaders van deze meisjes waren lid van de NSB. Betje vertelde thuis over dit opmerkelijke gedrag. Ook Van de Graaff kwam het verhaal ter ore. Hij riep de twee meisjes bij zich en deze vertelden wat ze hadden gezien. Van de Graaff gaf direct opdracht de jongens te zoeken.

Tijdens de huiszoeking bij de familie Stoffelen werden kaarten van de omgeving aangehouden. Onder het bed van Piet lagen illegale kranten. Hij werd direct gearresteerd en naar

Piet Stoffelen | © archief Frans van Eskelen

het gemeentehuis gebracht.

Wim van Ginneken was monteur bij garage Van de Kar. Daar werd hij opgepakt en meegenomen naar het gemeentehuis. Wim bekende dat hij weleens tekeningen van bunkers had gemaakt. Na deze bekentenis mocht hij terug naar zijn werk. Hij dacht dat het voorbij was en besloot niet onder te duiken. Dat bleek een verkeerde inschatting. Nog diezelfde avond werd hij opnieuw opgepakt, net als Johan Verhagen.

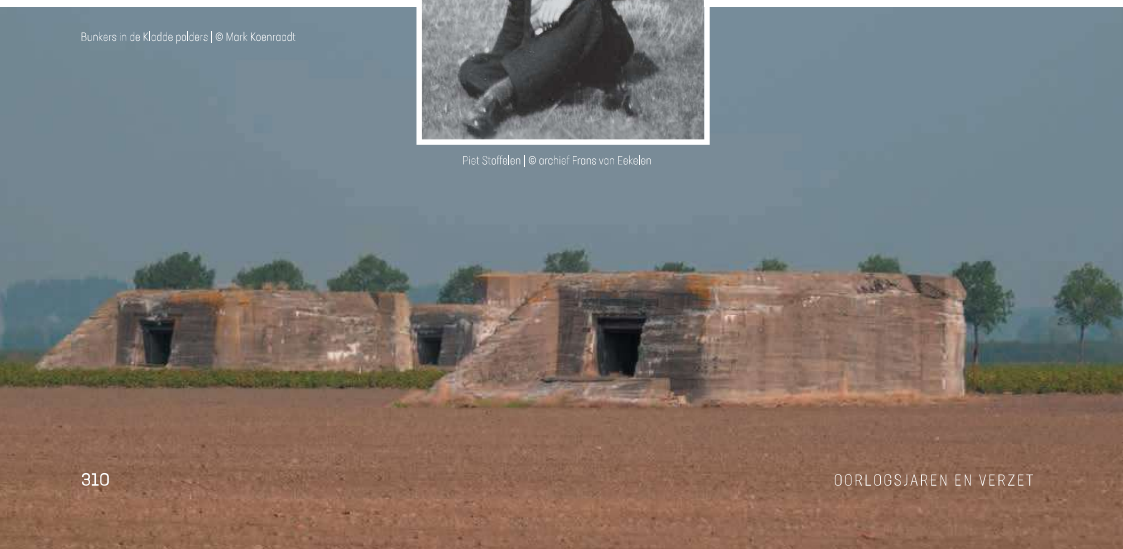
Van de Graaff rapporteerde alles aan de SD in Breda. De jongens werden meegevoerd en zwaar gestraft. Zij brachten vele maanden door in strafkampen en moesten onder erbarmelijke omstandigheden zien te overleven.

Wim van Ginneken en Johan Verhagen doorstonden de ontberingen. Na de oorlog kwamen ze onverwond weer thuis.

Met Piet Stoffelen liep het slechter af. Hij werd vanuit Breda overgedragen aan de SD in Den Haag. Eerst werd hij naar de strafgevangenis Lüttringhausen en later naar kamp Hameln gebracht.

Na de bevrijding van Hameln kwam Piet Stoffelen op 19 juli 1945 ziek en ernstig verzwakt thuis. Een maand later, op 26 augustus, overleed hij op twintigjarige leeftijd aan de ontberingen die hij in het kamp had doorstaan. Zijn dood werd Aric van de Graaff zwaar aangerekend.

Bunkers in de Kleide poliers | © Mark Koeraadt

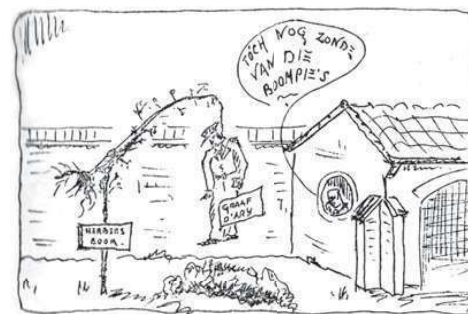
EEN SPOTPRENT WERD FATAAL

JAN DE PREE woonde op de Afsgelegte dijk in Steenbergse. Op 6 januari 1909 was hij daar ook geboren. Hij was onderwijzer op de Gummarusschool. Samen met Cees Delhez, de gemeentebode en Noud Brooymans, student en zoon van veearts Brooymans, waren ze in contact gekomen met dominee Van den Brink. Ze besloten illegale blaadjes te gaan maken en verspreiden. Vooral het nieuws uit England, in het bijzonder dat van Radio Oranje, was voor hun berichtgeving een belangrijke bron. Bij Delhez beschikten zij over een illegaal radiotoestel. De berichten werden uitgetypt, veelal in meervoud via carbonvellen en dun vloeipapier. Voor grotere oplagen gebruikten ze de stencilmachine van de Gummarusschool. De Pree was daar immers onderwijzer en kon er vrij gebruik van maken.

Er zijn nauwelijks kopieën van hun blaadjes bewaard gebleven. Het dunne papier en het veelvuldig van hand tot hand gaan kwam de kwaliteit niet ten goede. De belangrijkste oorzaak is waarschijnlijk dat men niet betrappt mocht worden met verzetsblaadjes. Na lezing werden ze vernietigd. Het is dan ook niet bekend hoeveel blaadjes deze groep gemaakt heeft.

Van het jubileumnummer van de Steenbergsche Bus Courant – Jaargang 2, een boekwerkje van 29 pagina's – zijn wel enkele exemplaren bewaard gebleven. Het werd gestencild op verschillende soorten en tinten wit papier. De omslag was een groot oranje vel papier. Het moet de makers heel wat tijd en inspanning hebben gekost om dit te realiseren. Begin juli 1944 werd het blad in Steenbergse verspreid.

In dit nummer werd Van de Graaff in woord en met een spotprent belachelijk gemaakt. Vooral dit laatste was voor hem een reden om hard in te grijpen.

De spotprent in de Steenbergsche Bus-courant, waar Aric van de Graaff niet van goddind was

Cover van de Steenbergsche Bus-courant | © archief Frans van Eskelen

De directe aanleiding voor de prent was een jubileum van wethouder Herbers.

Op maandag 17 april 1944 vond op het binnenplein van het gemeentehuis een kleine plechtigheid plaats. Op verzoek van burgemeester Van de Graaff plantte wethouder Chris Herbers daar twee jonge kastanje-boompjes. De burgemeester sprak de wethouder toe en memoreerde dat deze 25 jaar eerder als raadslid geïnstalleerd was. Hij preeste zijn wethouder en had graag een park of plein naar hem willen vernoemen, maar helaas kon dat op dit moment niet. Hij betoogde verder: 'Nu echter zal uw naam voor het nageslacht bewaard blijven door het planten van deze twee bomen.'

Het planten van deze bomen was voor de makers van het Jubileumnummer aanleiding Van de Graaff en in mindere mate Herbers belachelijk te maken.

Kort na de verspreiding van het Jubileumnummer van de 'Steenbergsche Bus Courant' kwam Van de Graaff in actie. Hij had een exemplaar in handen gekregen en voelde zich diep beledigd en in zijn eer aangetast. De daders moesten worden gestraft.

Hij vermoedde wie de makers van de verzetskranten waren. Op vrijdag 28 juli 1944 liet Van de Graaff zijn gemeentebode Cees Delhez in het gemeentehuis bij zich roepen. Van de Graaff beschuldigde hem ervan betrokken te zijn bij het vervaardigen van het Jubileumnummer. Delhez

De acties van Van de Graaff met zijn politiemacht en landwachters moeten voor het tot dan toe rustige stadje schokkend zijn geweest

had die beschuldiging niet willen of kunnen weerleggen. Van de Graaff gelastte daarop politieman Van de Kastele om Delhez in de commieskamer van het stadhuis op te sluiten.

Direct hierna werd Jan de Pree op school gearresteerd. Hij moest onmiddellijk mee naar het gemeentehuis. Onder druk bekende hij verzetskrantjes te maken. Van de Graaff beval een huiszoeking. Jan was niet getrouwd en woonde samen met zijn zus. Zij wist dat Jan illegaal werk deed en teksten uittypete. Men trof zijn landkaarten, een typemachine, vellen papier en carbonpapier aan. Op het carbonpapier was onder andere het woord 'Oostfront' leesbaar.

Tijdens het verhoor van De Pree en Delhez in de commieskamer van het stadhuis verklaarden ze dat zij inderdaad de makers van het Jubileumnummer waren. De spotprent was gemaakt door Noud Brooymans. Van de Graaff gaf direct opdracht ook hem op te pakken. De vader van Noud had echter al gehoord dat De Pree en Delhez waren opgepakt, waarna hij zijn zoon had opgedragen direct onder te duiken. Dit werd zijn redding. Noud Brooymans dook onder in Sint Michielsgestel, waar hij tot na de oorlog bleef.

In opdracht van Van de Graaff werd vervolgens bij veel meer mensen in Steenberg huiszoeking gedaan. Natuurlijk kwam iedereen die zich minder lovend, of beter gezegd afwijzend, over de bezetter en de NSB had uitgelaten daarvoor in aanmerking. Van de Graaff beschikte over een lijst met 55 namen van mensen die in zijn ogen 'gevaarlijk' waren.

De acties die Van de Graaff met zijn politiemacht en landwachters ondernam, moesten voor het tot dan toe rustige stadje schokkend geweest zijn. Het leek op een kleinschalige razzia. De enige aanleiding hiertoe was de persoonlijke rancune van een beledigde burgemeester.

Immiddels wist Van de Graaff dat veel inwoners een exemplaar van de Steenbergsche Bus Courant hadden ontvangen en dit maakte zijn woede nog groter. Geruchten gaan snel in een kleine gemeenschap en zodoende konden velen hun exemplaren op tijd laten verdwijnen. Enkele exemplaren werden toch nog gevonden. Een daarvan zat in de jaszak van de verloofde van Jan de Pree.

Jan de Pree | © archief Frans van Eskalen

In opdracht van Van de Graaff werden de opgepakte Cees Delhez en Jan van de Pree door agent Van Uden overgebracht van de commieskamer naar de gevangenis cellen 1 en 3. Die avond werden ze door agent Van Uden uit de cellen gehaald en zaten ze samen op de gang. De vrouw van Delhez kwam langs met een glaasje warme melk met een beschuitje. Dat dronk Cees altijd graag voor het slapen gaan. Later op die avond kwam Van de Graaff naar zijn gevangenen kijken. Hij barstte in woede uit toen hij zag hoe ze daar buiten de cellen gezellig met zijn vieren zaten te praten. Mevrouw Delhez werd naar huis gestuurd en De Pree en Delhez moesten onmiddellijk de cel in. Daar moesten ze het hele weekend blijven. Tevens regelde Van de Graaff extra bewaking. De volgende dag werden ze naar Breda gebracht.

Na het verhoor in Breda door de SD werden beiden naar Vught gebracht. Mevrouw Delhez heeft haar man daar nog tweemaal kort gesproken. Hij is daarna naar een kamp in Duitsland overgebracht. Cees Delhez stierf op 31 mei 1945 op 45-jarige leeftijd in Bergen-Belsen aan ontbering. Zijn vrouw bleef achter met vier kinderen, alle jonger dan 13 jaar. Ook Cees Delhez moest, net als zijn jongere broer Rinus, het verzetswerk met de dood bekopen. Over hun laatste dagen is niets bekend. Hun lichamen zijn nooit gevonden.

De zus van Jan de Pree had haar broer in de gevangenis in Steenberg op zaterdag nog even bezocht. Het zou de laatste keer zijn. Ze ontving nog een brief van hem uit Breda. Op 31 juli is hij vermoedelijk via kamp Vught overgebracht naar Duitsland. Hij is op 5 april 1945 in kamp Mauthausen overleden.

Cees Delhez | © archief Frans van Eskalen

Op dinsdag 5 september 1944 bereikten geruchten over een spoedige bevrijding ook Steenberg. Onder de Duitsers en NSB'ers brak paniek uit en velen van hen sloegen op de vlucht. Deze dag is de geschiedenis ingegaan als 'Dolle Dinsdag'.

Ook Van de Graaff en zijn vrouw vluchtten en verlieten Steenberg. Al kort na de bevrijding op 7 mei 1945 werd hij in Lopik gearresteerd. Zijn proces zou pas in 1948 plaatsvinden. Hij werd hij in eerste instantie tot 12 jaar gevangenschap veroordeeld. Hij kwam echter al op 7 mei 1951 vrij, precies 6 jaar na zijn arrestatie.

Landgoed Dassenberg | © archief De Steenen Kamer

De boerderij in Sint Philipsland (rechts) werd even door het verzet gebruikt als schuilplaats om krijsgevangenen onder te brengen | © archief Frans van Eskalen

VERZET MET RISICO'S

NA 'DOLLE DINSDAG' HIELD HET GEVOEL AAN dat het einde van de oorlog nabij was aan. De geallieerden waren in aantocht. Men verwachtte spoedig bevrijd te worden en de ondergrondse organisaties wilden daar hun steentje aan bijdragen. Maar daartoe moest wel over de middelen worden beschikt. Het verzet had wapens en munitie nodig. De LO-groep in Steenberg beraamde hiertoe een gewaagd plan: een overval op een wapendepot. Men wist dat de Duitsers op het landgoed 'Dassenberg', gelegen tussen Steenberg en Halsteren, een munitiedepot hadden. Niemand wist echter wat er exact lag opgeslagen en evenmin hoe zwaar de bewaking was. De overval werd in september 1944 uitgevoerd. De broers Kanters, Henk en Tiny van Mechelen, Theo Kemperman, Frans Veraart, Wim Delhez en leider Koos Veraart vertrokken vanuit verschillende locaties richting Dassenberg. Ze waren slecht bewapend. Alleen Tiny van Mechelen ('De Billy') beschikte over een paar handgranaten en een revolver.

Tiny van Mechelen en Frans Veraart werden aangewezen om als eersten naar binnen te gaan. Ze klopten aan en Tiny riep brutaal: 'Wij komen munitie halen'. Ze werden binnengelaten. In de keuken troffen ze enkele Armeense soldaten en de Steenbergse zusjes Simons en hun broer aan. Onder bedreiging van een revolver gaven de Armeniërs zich direct over. Zij werden naar buiten gebracht, waar zij vertelden dat op de bovenverdieping enkele Duitse officieren sliepen. Tiny van Mechelen en Theo Kemperman gingen de trap op. Tiny gooidde de deur open, sprong op een van de bedden en riep: 'Der Krieg ist aus !' De twee onderofficieren zaten direct rechtop in bed met de handen in de lucht. Ze werden ontwapend, moesten zich aankleden en werden naar de andere gevangenen gebracht.

Ze stonden allemaal buiten, tot er ineens een schot klonk. Dit gaf paniek. Niemand wist wat er precies was gebeurd. Later bleek dat Frans, de jongere broer van Koos Veraart, zichzelf met een buitgemaakt geweer in zijn been had geschoten. De spanning en de onkunde om met wapens om te gaan waren de vermoedelijke oorzaak van dit 'bedrijfsongeval'. Nadat de gevangenen waren geboeid, werd de villa doorzocht op nog meer wapens. De buit viel niet tegen. Deze bedroeg 35 geweren, 6 revolvers, handgraten, munitie en veel voedsel. Ook namen ze een motorfiets mee. De twee Duitse onderofficieren, de vier Armeniërs, de vier burgers, drie meisjes en een jongen werden geboeid meegevoerd.

De buitgemaakte wapens en munitie werden verborgen in de mouterij van Veraart aan de Simonshaven in Steenberg. De gevangenen en een paar bewakers bleven de eerste dagen ondergedoken op de boerderij van Jac. Lammers in Moerstraten. Dat was gevaarlijk en kon slechts van korte duur zijn.

De Duitsers zochten in eerste instantie in de directe omgeving van villa Dassenberg. Ze kwamen steeds dichterbij de schuilplaats van de gevangenen en hun bewakers bij boer Lammers. Er moest gehandeld worden. Men besloot hier snel te vertrekken. De familie Stoop werd bereid gevonden de gevangenen tijdelijk in hun aardappelbewaarplaats onder te brengen. Zij woonden in de Blikken op De Heen.

Een oude open vrachtwagen van Jan van Kaam werd door garagehouder W. van de Kar rijklaar gemaakt. Over de laadbak werd een zeil gespannen en de gevangenen werden aan elkaar geboeid onder het zeil vastgebonden.

In verband met hun kinderen kon ook het verblijf van de gevangenen bij de familie Stoop niet te lang duren. Naarstig werd gezocht naar een nieuw adres op weer grotere afstand van Steenberg. Enkele weken later werd die gevonden in St-Philipsland. De zolderetage van een ondergelopen boerderij werd geschikt gemaakt voor de gevangenen. Boven in het dak werd een uitkijkpost ingericht die de hele omgeving kon overzien. De uitkijkpost werd ter verdediging voorzien van een mitrailleur.

De boerderij bleek een prima schuilplaats voor langere tijd en steeds meer krijsgevangenen uit de omgeving werden hier ondergebracht. Het werden er uiteindelijk twintig. Na de bevrijding van Tholen, eind oktober 1944, zijn de gevangenen onder dekking en vuur van de geallieerden van Sint Philipsland naar Tholen overgevoerd.

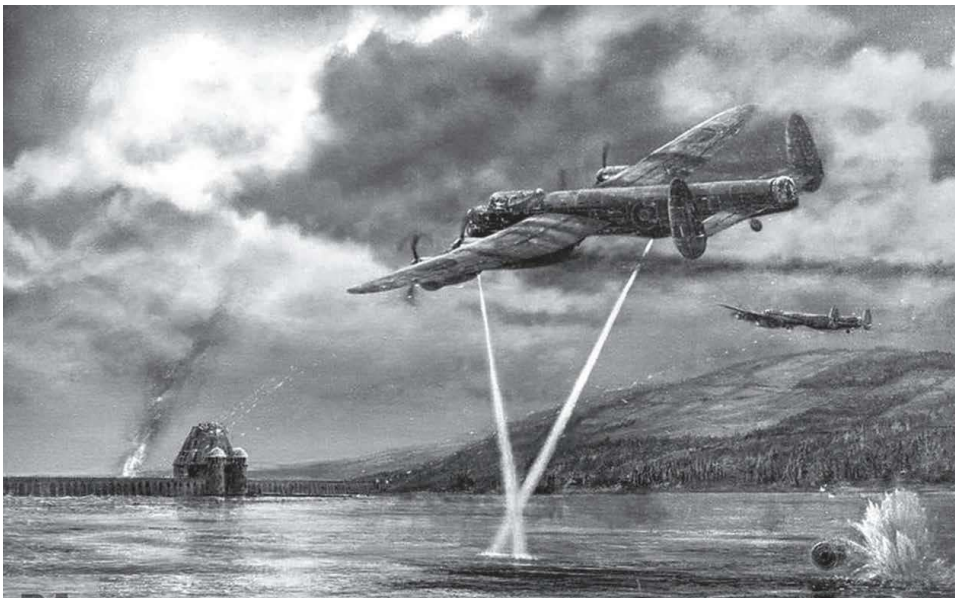
Zo leverde de overval op het munitiedepot bij villa 'Dassenberg' de verzetsgroep enige munitie op. De vraag is of men had voorzien dat er gijzelaars zouden worden gemaakt. Gijzelaars brachten een enorm risico met zich mee en vormden een continu gevaar. Maandenlang moesten ze worden verborgen, bewaakt en gevoed. Bovendien bestond het risico van represailles. Op veel andere plaatsen waren dergelijke acties uitgedraaid op het standrechtelijk executeren van onschuldige burgers. Dat is in Steenberg niet gebeurd, maar de verzetsgroep had wel een enorm risico genomen.

BEVRIJDING EN BEPROEVING

Bevrijdingsmonument 'De Klok' in Walberg | © Mark Kostroudt

Op 6 juni 1944, D-Day, landden de geallieerde legers op de kust van Normandië. Het werd een verbeten en historische strijd, die het einde van de Tweede Wereldoorlog inleidde. De verliezen aan beide kanten waren enorm. Bij de geallieerden verloren bij alle bevrijdingsacties 37.000 militairen het leven. Het aantal doden onder de Duitsers is niet bekend, maar wordt geschat op 4.000 à 9.000. De Franse burgerbevolking werd met 35.000 doden ook zwaar getroffen. Pas nadat de Duitse eenheden bij de stad Falaise waren verslagen, konden de Amerikaanse, Britse en Canadese legers oprukken naar Parijs en vervolgens naar België. Begin september 1944 werd Antwerpen bevrijd. Alle havenfaciliteiten kwamen ongeschonden in handen van de geallieerden. Men kon er echter nauwelijks gebruik van maken omdat Walcheren en Zuid-Beveland nog in Duitse handen waren. **FVE**

Dambusters in actie | © archief Frans van Esdoelen

EEN VLIEGTUIG STORT NEER

OP DE AVOND VAN 19 SEPTEMBER 1944 was de familie Van de Riet vroeg gaan slapen in hun boerderij in de West-Graaf Hendrikpolder bij De Heen. Midden in de nacht schrok iedereen wakker van een enorm lawaai en een dreunende knal.

Niemand had er een idee van dat zojuist op hun land een vliegtuig was neergestort met daarin een beroemde Engelse vlieger: Guy Gibson. Jaren na de oorlog verschenen boeken over deze piloot. Tot op de dag van vandaag wordt deze Guy Gibson, leider van het fameuze squadron Dambusters, in Engeland als een held vereerd. Zijn oorlogsgraf bevindt zich in Steenberg en is na de oorlog uitgegroeid tot een pelgrimsoord. Op 20 september 1944 kon niemand dit vermoeden.

Guy Gibson was commandant van een eskader bommenwerpers, dat de opdracht had strategisch belangrijke stuwdammen in het Ruhrgebied te vernietigen. De vrijgekomen watermassa's moesten leiden tot grootschalige vernielingen en veel slachtoffers. De acties waren er vooral ook op gericht de Duitse moraal breken.

Voor dit doel waren de vliegtuigen uitgerust met een speciaal wapen, een in het diepste geheim ontwikkeld nieuw type bom, de 'springende bom'.

Op 19 september 1944 fungeerde Gibson als Master Bomber bij een missie naar de tweelingsteden Mönchengladbach en Rheydt. Hij ging de bommenwerpers vooraf om het doel te markeren. De complete formatie telde 227 Lancasters en 10 Mosquitos. Gibson vloog in

Mosquito KB267 van het 627th Squadron, waarvan Jim Warwick de commandant was en tevens navigator in het toestel van Gibson. Boven de doelen in Duitsland gaf Gibson zijn formatie nog instructies, maar op de terugweg naar Engeland ging het mis. De Mosquito crashte bij De Heen en Gibson en Warwick kwamen om het leven. Over wat er precies gebeurde hebben lang veel verhalen de ronde gedaan. Tegenwoordig wordt algemeen aangenomen dat de Mosquito abusievelijk door 'friendly fire' is neergeschoten.

Herdenkingsplaat ter nagedachtenis aan het gearachte vliegtuig van Gibson en Warwick

Commandant Guy Gibson | © Wings to Victory

De weduwe van Guy Gibson en Jan van Driesschen, 1976 | © archief Jan van Driesschen

Jan van den Driesschen

Jarenlang was het graf van Gibson en Warwick nauwelijks herkenbaar als het oorlogsgraf van twee jonge mannen die hun leven gaven voor de vrijheid. Het was de Rotterdammer Jan van den Driesschen die, gefascineerd door de Dambusters en Guy Gibson, het graf op de begraafplaats aan de Nassaulaan in Steenberghe herontdekte. Dat gebeurde naar aanleiding van een artikel in de Evening Telegraph. In de Steenbergse Courant van 14 november 1967 viel hierover een verhaal te lezen onder de kop 'Steenbergen in opspraak in Engelse pers'. De kritische toon in de Engelse krant betrof het feit dat de laatste rustplaats van de onderscheiden vliegers er nogal vergeten en vervallen bij lag. Voor Van den Driesschen was dat onacceptabel.

Samen met zijn echtgenote Conny en later ook hun dochter Manja en zoon Kees heeft Jan van den Driesschen vervolgens meer dan een halve eeuw niet alleen de graven netjes bijgehouden, maar ook een boek geschreven over 'De dammenbrekers' onder aanvoering van Guy Gibson en contact gekregen met diens weduwe. Redenen te over voor de jaarlijkse herdenkingen die hij bovendien is gaan organiseren ter ere van de vliegeniers, hun nabestaanden en hun strijdmakkers van de Royal Air Force.

Het neerstorten van dit vliegtuig op 19 september 1944 bleek slechts een voorbode van het oorlogseweld dat kort hierna in West-Brabant ontbrandde.

Nog altijd wordt het graf van Guy Gibson druk bezocht | © Mark Koenraadt

Mevrouw Gibson bij het graf van haar man | © archief William Jonson

De Gummarskerk had flink te lijden onder de Tweede Wereldoorlog, 1944 | © archief Ad van de Par

STEENBERGEN BEVRIJD

EEN VERZETSGROEP IN STEENBERGEN wilde verhinderen dat de sluizen van Beneden- en Bovensas door de Duitsers werden opgeblazen. Wanneer deze sluizen niet meer goed functioneerden, konden grote delen van het omliggende land overstromen. Dit zou het de geallieerden moeilijk maken snel door te trekken.

Verzetsman Tiny van Mechelen had als opdracht het doen en laten van de Duitsers na te gaan en de aangebrachte springladingen te lokaliseren. Hij deed veel meer. Met gevaar voor eigen leven maakte hij eind oktober 1944, tijdens donkere nachten, meer dan zestig springladingen onschadelijk.

De Duitsers slaagden er later in bij de sluiscomplexen toch nog enkele dynamieladingen tot ontploffing brengen. Slechts enkele mechanismen werden daarbij vernield. De schade bleef beperkt en de sluizen konden snel in goede staat worden teruggebracht.

West-Brabant speelde in oktober 1944 een cruciale rol in de Slag om de Schelde. De Westerschelde moest worden vrijgemaakt, zodat voorraden Antwerpen konden bereiken. Een internationale strijdmacht onder Canadese leiding kreeg de opdracht de Scheldemonding te bevrijden.

De Duitsers wisten bij Woensdrecht de Canadese opmars naar Zuid-Beveland een halt toe te roepen. Toen hun verdediging via de Wouwse Plantage en Bergen op Zoom in de rug werd bedreigd, trokken de Duitsers zich terug naar Steenberghe.

Op 29 oktober 1944 werd de bevolking van Steenberghe door de stadsomroeper opgeroepen een schuilplaats te zoeken

Op zondagmorgen 29 oktober 1944 om vijf uur werden de inwoners van Steenberghe gewekt door een omroeper, die de bevolking oproep zich schuil te houden. Steenberghe was operatiegebied geworden. Veel inwoners vluchtten naar De Heen, Notendaal en Nieuw-Vossemeer. Sommigen hielden zich schuil in hun kelders. Grote groepen mensen verzamelden zich bij het Gasthuis Charitas en bij de Suikerfabriek en zochten daar dekking.

Een dag later vielen de Canadezen de Duitse verdediging rond Steenberghe aan, maar deze aanval via de Halsterseweg werd door de Duitsers afgeslagen. Een tweede aanvalsgroep ging via de Moerstraatseweg en deze wist tot halverwege Steenberghe te komen

Naar schatting waren er op dat moment in en om Steenberghe 600 Duitse soldaten. Deze beschikten over zwaar afweergeschut. De doelstelling van de Duitsers was de geallieerde opmars te vertragen, zodat

Een tank in de Boomvaart in Steenberg | © archief Ad van de Poer

Een tankmuur aan de Moerstraatweg in Welberg

Op het voormalige Gemeentehuis in Nieuw-Vossemeer is een plaquette geplaatst die de bevrijding herdenkt van Nieuw-Vossemeer | © Mark Koenraadt

Om een uitkijkpost voor de geallieerden te voorkomen blezen de Duitsers in Steenberg de kerktoren op

alle materieel en manschappen via Dinteloord, Willemstad en Zijpe vervolgens geëvacueerd konden worden naar Zuid-Holland.

Laat op de avond van 31 oktober slopen Canadese soldaten van het Algonquin Regiment Welberg binnen. Door een onverwachte tegenaanval werden ze weer verjaagd.

Om te voorkomen dat de geallieerden een uitkijkpost zouden bemachtigen, blezen de Duitsers in de loop van de dag de kerktoren van Steenberg op. De mooie en grote R.K.-kerk werd zo goed als volledig verwoest. Op diverse punten in de stad stonden Duitse tanks opgesteld. Deze vuurden voortdurend richting Bergen op Zoom, van waar de geallieerden troepen hen bestookten.

Het lukte nog niet door te stoten naar Steenberg. De Duitse tegenstand vanuit Steenberg was te heftig. De oprukkende Canadese troepen hadden meer last van het drassige gebied rond Steenberg dan de verdedigende Duitsers.

De geallieerden slaagden er ook niet in de stad via Halsteren en Oudland te bereiken. Het Lincoln and Welland

Regiment vocht zich daarop via een andere route, de Moerstraatweg, richting de stad, terwijl het Algonquin Regiment via de Boomdijk naar Welberg trok.

Dit betekende dat Welberg zwaar onder vuur kwam te liggen. Het waren angstige dagen voor de in schuilkelders verblijvende burgers. Zij hoorden het voortdurende gedonder en geraas van het zware geschut boven zich.

De aanval via de Moerstraatweg liep vast. Het Algonquin Regiment wist echter succes te boeken met het bereiken van de hoek van de Groenedijk en de Welbergsedijk. In de vroege ochtend van vrijdag 3 november probeerden de Duitsers de Canadezen voor de tweede keer uit Welberg te verjagen. Dit keer mislukte hun plan en waren zijzelf gedwongen zich terug te trekken. Dezelfde avond vertrokken alle Duitse militairen heimelijk richting Dinteloord. Kort na middernacht bereikten de geallieerde soldaten de markt van Steenberg.

Op 4 november werd Nieuw-Vossemeer zonder noemenswaardige tegenstand bevrijd. Het Canadese Lake Superior

regiment reed die middag in colonne het dorp binnen en werd met gejuich ontvangen. Daarna trok het regiment verder in de richting van Sint Philipsland.

De bevrijding van Kruisland was een Britse aangelegenheid. Op 30 oktober reden de eerste verkenningwagens vanaf Wouw het dorp in. Voorafgaand aan hun aftocht hadden de Duitsers de molen en de kerk opgeblazen. Op het moment dat de Engelse soldaten met grote vreugde door de bevolking werden verwelkomd, waren de Duitsers over de Vliet vertrokken. Zij hadden hun doel bereikt: het vertragen van de opmars van de geallieerde troepen. Het ging uiteindelijk om een oponthoud van vijf dagen.

Het oorlogsgeweld eiste veel slachtoffers. Naast militairen vonden ook veel onschuldige burgers de dood: mannen, vrouwen en kinderen.

Een tank bij Steenberg aan de Moerstraatweg | © Steenbergs Courant

VEEL SLACHTOFFERS WELBERG

IN DE Kelder van de woning van hoofdmeester Baartmans aan de Wipstraat vonden zeventien Welbergenaren een schuilplaats. Naast twee priesters, pastoor Oomen en kapelaan Kock, waren dit onder anderen pastoorsmeid Jaan Gorissen, de families Baartmans en Van Broekhoven en ook Chris Gorissen. Ze zaten biddend bij elkaar en beefden bij elke inslag. Rond het middaguur van de eerste november werd het stil. Kapelaan Kock en Jan Baartmans gingen voorzichtig naar buiten om poolshoogte te nemen. Zij zagen enkele Canadese soldaten die drie Duitse krijgsgevangenen onder schot hielden.

Kapelaan Kock vertelde de Canadezen dat zich in de meisjesschool nog meer Duitse soldaten schuilhielden. Snel gingen ze terug naar de kelder om te melden dat er Canadezen in het dorp waren en dat de bevrijding nabij was. Ze besloten af te wachten en nog een nacht in de kelder te blijven. Vroeg in de morgen schrokken zij van enorm gekraak. De keukendeur werd ingetrapt en even later opende een Duitse soldaat het kelderluik. Allen werden gedwongen naar buiten te komen. Daar werd de kapelaan herkend als degene die de Duitsers in de school had verraden aan de Canadezen. Die hadden zich diezelfde avond terug moeten trekken, waardoor de Duitsers weer in het bezit kwamen van hun stellingen op Welberg.

Kapelaan Kock werd meegenomen en ernstig mishandeld. De rest kon terugkeren naar de kelder. Na enkele uren werden de gezinnen in de schuilkamer gesommeerd deze direct te verlaten en naar Steenberg te vluchten. Buiten zagen ze tot hun schrik de zwaargewonde kapelaan onder de heg liggen. Hij had een bajonetsteek in zijn buik gekregen en was aan zijn lot overgelaten. De pastoor gaf hem snel de absolute. Het werd hem verboden de stervende kapelaan mee te nemen naar Steenberg. Een paar uur later is kapelaan Kock, liggend onder de heg, overleden. Pas enkele dagen erna kon hij er worden weggehaald om te worden begraven.

Kapelaan Kock was niet het eerste en enige slachtoffer van de zware gevechten rond Steenberg. Naast de tientallen soldaten die tijdens de gevechten sneuvelden, was het aantal burgerslachtoffers in en om Welberg groot.

Een van hen was een 19-jarige jongen, Piet Snoeiers. Samen met zijn vriend en achterbuurjongen Piet Augustijn sloot hij zich aan bij de Canadese bevrijders. Deze waren op dat moment in een gevecht gewikkeld met de Duitse bezetters. Volgens de overlevering wezen de jongemannen de plekken aan waar de Duitsers zich hadden verschanst. Niet lang

Geallieerde tank in het zwaar geteisterde Welberg | © St. Historisch Onderzoek Tweede Wereldoorlog

De slachtoffers varieerden in leeftijd van 7 tot 82 jaar: mannen, vrouwen, kinderen

daarna raakten beiden gewond. Piet Augustijn kreeg een granaatscherf in zijn been, maar wist nog terug naar huis te vluchten. Piet Snoeiers lag zwaargewond in een greppel. Pas nadat de gevechten in hevigheid afnamen kon hij worden opgehaald en naar het Burgerghasthuis in Steenberg worden gebracht. Twee dagen later overleed hij onderweg naar het ziekenhuis in Antwerpen.

Bij de gevechten vonden 48 burgers de dood, onder wie 30 Welbergers. Velen kwamen om door granaatscherven of mijnen. De slachtoffers varieerden in leeftijd van 7 tot 82 jaar. Mannen, vrouwen, vaders, moeders en kinderen, vaak alleen, maar soms ook samen, zoals de oudjes Jacob (82) en Johanna (82) van Sliedrecht. Ondanks waarschuwingen kwamen ze tijdens de gevechten uit de kelder van hun woninkje aan de Burgemeester van Loonstraat. Zij werden door dodelijk vuur getroffen.

Het ongeluk trof soms een heel gezin. Het gezin Van de Maagdenberg - vader Kees, moeder Janna en hun twee kinderen Henk en Corrie van 12 en 7 jaar - werden dood gevonden in hun schuilkelder. Mogelijk was hierin een handgranaat ontploft of bezweek de kelder onder het gewicht van het Duitse geschut.

De prijs aan mensenlevens was hoog, maar Steenberg, Welberg, Kruisland en Nieuw-Vossemeer waren in handen gekomen van de geallieerden. De Duitsers waren op de vlucht geslagen, hoewel het gerucht ging dat ze zich nog ophielden in Dinteloord.

DINTELOORD: EEN DESASTREUZE VERGISSING

DE BEVRIJDERS VAN STEENBERGEN naderden Dinteloord. Zij troffen daar een dorpskern in puin, stinkend naar stof en brand. Bijna iedereen was gevlucht. Een enkeling stond verslagen bij de schamele resten van wat ooit zijn of haar huis en thuis was geweest. Een ander zocht naar familieleden die misschien onder het puin lagen. Verwarring, verdwazing, pijn, verdriet en vooral angst heersten. Wat was er gebeurd?

De Canadezen en de Engelsen waren niet op de hoogte van het feit dat de Duitse eenheden al in de vroege ochtend van 4 november 1944 via het Dintels en Willemsdijk naar het Noorden waren weggetrokken. De legerleiding rekende op zware tegenstand in Dinteloord. Dit was de reden dat de Canadezen de luchtmacht verzochten de kerktorens van Dinteloord te bombarderen. De Duitsers zouden die dan niet langer als uitkijkpost kunnen gebruiken. Door slecht weer boven een ander doel waren meerdere eskadrons beschikbaar en deze werden naar Dinteloord geleid.

Op zaterdagmorgen 4 november, kort na 10.00 uur, scheerden Spitfires en Typhoons over Dinteloord. In hun duikvlucht werden verwoestende ladingen raketten op de huizen en kerken afgevuurd. Veel woningen werden geraakt en een groot aantal werd volledig verwoest. Branden braken uit, veel inwoners vluchtten. Anderen hadden daar geen tijd meer voor en vonden bij deze, naar later bleek zinloze, aanval de dood.

De Rooms-Katholieke kerk werd tijdens het bombardement op Dinteloord grotendeels verwoest. | © archief Piet Pietjouw

Na de eerste aanval volgden er die ochtend en middag nog meer. De dag erna klonk opnieuw het geronk van bommenwerpers. Het waren ditmaal Poolse en Franse squadrons die alles bombeerden wat nog overeind stond. Het was een inferno. Vrijwel het gehele stadje werd verwoest en bijna vijftig inwoners van Dinteloord kwamen om het leven. Tekenend voor de verschrikking van dit bombardement is het door Corrie Herselman opgetekende verhaal.

NIEMAND DIE IN ONS HUIS WAS, HEEFT HET OVERLEEFD

‘WIJ WOONDE IN DE OOSTVOORSTRAAT op nummer 13. Ons gezin bestond uit vader en moeder, mijn opa Jan van Eck die bij ons inwoonde, mijn zus Anna en ikzelf. De verloofde van mijn zus Anna, Maarten Littooy, verbleef ook al drie weken bij ons. Hij woonde in Klundert, maar vanwege de wateroverlast bij Heijningen kon hij niet terug naar huis. Mijn zus Aletta, woonde met haar man Daan Boone en hun dochtertje Riki in Roosendaal.

Ik was in oktober net 24 jaar geworden en werkte sinds een jaar op het postkantoor aan de Steenbergeweg. Ik verrichtte daar verschillende werkzaamheden, zoals het helpen van mensen aan het loket en ook nog wat administratief werk.

Mijn oom David die drie huizen verderop woonde op nummer 76 had bij ons thuis gezegd dat de Duitsers de kerktorens wel eens zouden kunnen oplazen. Mijn vader heeft toen, enkele dagen voor het bombardement, een schuilkelder gegraven in de werkplaats. Ons huis liep helemaal door tot aan de Achterstraat (nu Oosterstraat). Achter ons huis was de opslagplaats van hout van de houthandel en daarachter was weer de werkplaats.

In de nacht van 3 op 4 november hadden mijn vader en moeder in die schuilkelder geslapen. Anna, Maarten en ik sliepen in de kelder van ons huis en opa in de bedstee.

‘s Nachts hoorden wij beschietingen en dachten dat die plaats vonden in de polder. Die ochtend hoorden wij ook veel lawaai en toen we buiten kwamen lag er veel glas op straat. Dat kwam uit de bovenlichten en uit ramen die kapotgeschoten waren.

Even voor negen uur ben ik naar buiten gegaan. Maarten was al de straat voor het huis aan het schoonvegen, vanwege het glas wat daar allemaal lag. Ik herinner me dat mijn moeder het brood ging snijden. Zelf moest ik gaan werken - in die tijd was het normaal dat je op zaterdag werkte. Dus even voor negen uur ging ik weg en zei ik iedereen gedag. Mijn vader zei: “Kindje, zou je dat nou nog wel doen?” en ik zei: “Ja, want ze willen dat ik kom.” Ik weet nog goed dat we dat zeiden, want het was het laatste wat we tegen elkaar hebben gezegd. Ik heb vader en de anderen nooit meer levend gezien.

Op het postkantoor waren we met een aantal mensen aan het werk. De postbodes waren bezig hun post in orde te maken. De oude postkantoorbeheerder, Van Dijk en de nieuwe, Adriaansen, die drie weken eerder vanuit Steenberg waren gekomen en nog werd ingewerkt, waren er ook. Tegen tien uur werd het lawaai hevig, we hadden geen idee wat het was en wat er gebeurde. Achteraf weten we dat het de vliegtuigen waren die dichterbij kwamen. De beheerder Adriaansen zei tegen mij: “Kom Corrie, we gaan in de kluis staan.” Ik weet nog goed dat hij stond en ik gehurkt zat. Hij vroeg aan mij: “Corrie, ben je bang?” en ik zei: “Ja meneer, ik wil het wel weten dat ik bang ben.” Toen het even rustig was en wij dachten dat het voorbij was zijn we uit de kluis gegaan.

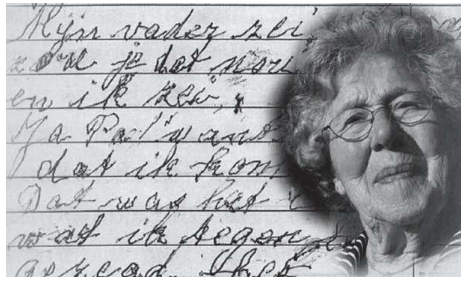
Corrie Herselman voor de oorlog | © archief Frans van Eekelen

We gingen toen allemaal zo'n beetje weg en ik ben naar huis gerend. Ik kwam in de Westvoorstraat en daar hoorde ik al zeggen dat het huis van Herselman, ons huis dus, ook was getroffen. Ik liep verder en kwam op de hoek aan bij het gemeentehuis en zag dat het een grote puinhoop was waar mijn ouderlijk huis had gestaan en ook bij de burens Van Toren en Bogaarts, die elk aan een kant van ons woonden. Er was een enorme trechter achter het huis ontstaan.

Later bleek dat er drie bommen waren gevallen op het achterhuis, de tuin en de werkplaats. Toen ben ik over het puin gaan lopen en hoorde roepen: "Help toch, anders stik ik." Ik weet niet of dat iemand van ons was of dat het de burens waren. En ik riep maar: "Ja, ik kom." Maar ik was helemaal alleen, je kunt het niet geloven, maar het leek of de hele wereld stil stond. Geen sterveling hoorde of zag je. Toen kwamen de burens, van Van Toren en ik zei: "Help toch." Maar die zochten ook naar hun vader en moeder, want die lagen ook onder het puin. Ik ben toen door de Oostzijstraat gelopen om in de Achterstraat te komen en vanaf de andere kant te gaan zoeken. Maar daar zag ik ook niets, wel waren de ramen en deuren opengeslagen en was er veel rommel. Naast onze achterruit in de Achterstraat woonde, in een huurhuis van ons, Kaat de Zwart met haar gezin en die vertelde dat even voor het bombardement mijn vader nog bij haar was geweest en gezegd had: "Nou Kaat, ze gaan nu wel erg te keer, ik ga maar naar huis." Daarop is hij naar binnen gegaan en is ons huis gebombardeerd. Kaat en haar gezin hadden onder de tafel gezeten en die hebben het er allemaal goed vanaf gebracht.

Tussen het eerste en tweede bombardement, toen ik tussen het puin aan het zoeken was, kwamen er mensen voorbij die op de vlucht waren, waaronder mijn om David en ik vroeg: "Help me toch zoeken." Oom David zei: "Correke, onze Toon is ook getroffen." Niemand hielp zoeken, iedereen was bang en wilde een schuilplaats vinden en uit het centrum van het dorp weggegaan.

De bombarderende vliegtuigen zijn drie keer achter elkaar terug geweest. Toen ze voor de twee keer kwamen liep ik net over het puin en kwamen ze er weer aan. Ik ben naar de grasstrook langs de Kreek gegaan, want daar waren schietputten van een meter bij een meter. Samen met Jet Timmermans ben ik in zo'n schietput gegaan. Daarin

Corrie Lenz-Herselman na de oorlog | © archief Frans van Eekelen

heb ik in elkaar gedoken gehangen, want ondertussen werd er nog steeds geschoten met granaten. We zagen toen ook dat de Westvoorstraat in brand stond. Die straat was beschoten met fosforgranaten. Het was daar net de hel.

Na het bombardement liep ik verwaasd rond en kwam in de Achterstraat waar nog wat hooimijten in het land stonden. Ik ben in één daarvan gaat zitten, zodat ik naar buiten kon kijken en toch wat bescherming zou hebben tegen alles wat er rond vloog. Toen kwam Adrie Huijbrechts langs. Hij woonde aan het begin van de Achterstraat en zei: "Oh, Corrie, kun je nergens naar toe? Ga dan maar met mij mee naar huis." Daar ben ik twee dagen en nachten geweest. 's Nachts zaten we daar in de kelder, want ook in de nacht van zaterdag op zondag waren er nog beschietingen. De kerktoeren van de Rooms-Katholieke kerk werd toen beschoten. Toen we 's avonds in de kelder zaten kwam de wijkverpleegster binnen en zij vertelde dat iedereen dood was bij het postkantoor. Op het moment dat wij in de schietput zaten tijdens het tweede bombardement, was ook het postkantoor gebombardeerd. De mensen daar zaten allemaal in de ruimte onder het postkantoor, de ruimte waar roosters in zaten naar de straat. Iedereen is er levend verbrand. Acht mensen, de gezinnen Van Dijk en Adriaansen. Ik wist niet wat ik hoorde, want ik wist niet dat het postkantoor ook was gebombardeerd. Dat was wat. Ik kwam er net vandaan en kon het niet bevatten.

Blijkbaar moest ik er niet bij zijn en moest ik het overleven.

Na deze twee dagen ben ik nog een dag of vier opgevangen door de familie van Bets Hartman, daarna ben ik naar mijn zus Aletta in Roosendaal gegaan. Doordat er veel blindangangers tussen het puin van het huis lagen werden mijn vader, moeder, opa, zus Anna en haar verloofde Maarten pas een week later op zaterdag 11 november begraven. Niemand die in ons huis was heeft het overleefd.

Corrie Lenz- Herselman

Er moest veel worden verwerkt. Het gedicht op het bidprentje van de zusjes Annie (zeven jaar) en Corrie (drie maanden) Bogaarts geeft de machteloosheid weer bij het verlies van wat zo dierbaar is. Beide meisjes kwamen op 4 november 1944 om het leven.

Annie en Corrie Bogaarts overleden na de oorlog niet | © archief Frans van Eekelen

Een tekening van Steenbergers voor de bevrijder | © West-Brabants Archief

BEVRIJD, ZONDER FEEST

TIJDENS DE DOORTOCHT VAN DE GEALLIEERDEN verscheen op veel huizen de bekende driekleur, vaak samen met een oranje lint. De vlaggen hadden vijf jaar in de hoeken van zolders en kelders gelegen en konden eindelijk weer tevoorschijn worden gehaald. De doortocht met jeeps, tanks en pantsrwagens was een feestelijke gebeurtenis. Er werd gezongen en gedanst.

En toch was het geen uitbundig feest. Daarvoor was de prijs te hoog geweest. Iedereen kende wel een van de slachtoffers. Honderden woningen waren verwoest. In Steenberg, Welberg en Kruisland minstens driehonderd. Ruim duizend personen waren dakloos geworden. Ook in Dinteloord was de schade enorm. Zeker vijftig woningen werden compleet verwoest. Bijna alle kerken en watertorens waren vernietigd. Overal lag puin. Nog dagen lang werden onder het puin van de ingestorte woningen doden geborgen.

Honderden mensen waren alles kwijt en vroegen om steun. Het Rode Kruis coördineerde de verdeling van hulpgoederen. Er werden gaarketkens ingericht en voedsel ging gedeeltelijk op de bon. Langzaam maar zeker kwam het gewone leven weer op gang.

Rond 20 november 1944 kwam de eerste Steenbergse Courant weer uit. Deze speciale editie was gedrukt op voor deze gelegenheid bewaard oranje papier. Voorop prijkte een portret van koningin Wilhelmina.

Als dank voor het vreugdevolle onthaal door de Steenbergse bevolking wilden de Canadese soldaten iets terugdoen. Voor de kinderen organiseerden zij een onvergetelijk Sinterklaasfeest. De Sint en zijn Pieten reden op een oorlogstank de stad binnen. In optocht ging het van het Luxortheater naar de school van het N.H. Weeshuis. Daar kregen de kinderen een typisch Canadees traktatie, brood met zalm. Ook was er echte volle Hollandse melk en ranja.

DE OORLOG NOG NIET VOORBIJ

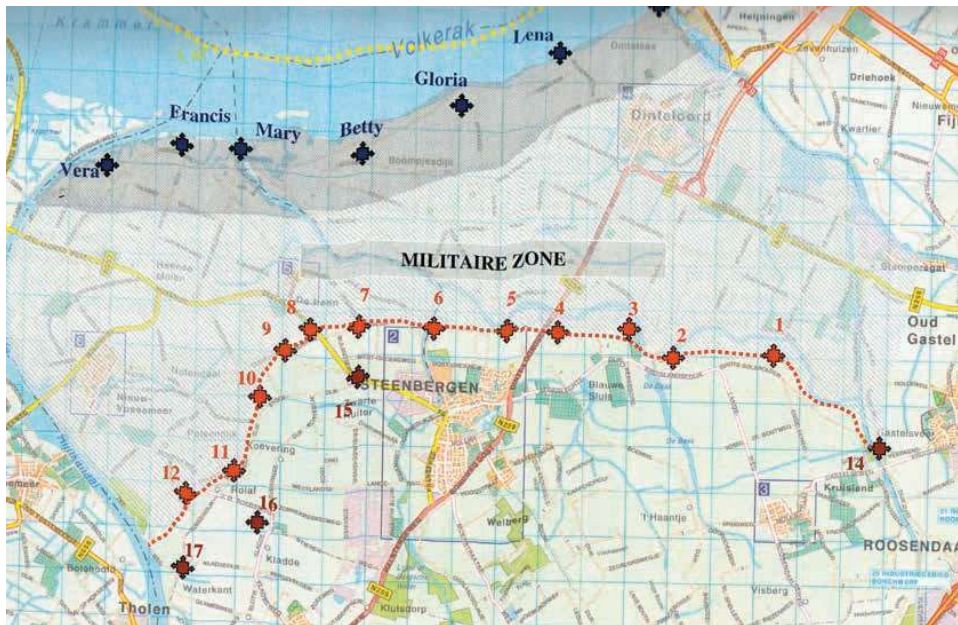
DE OORLOG WAS NOG NIET VOORBIJ. Nederland was verwoest. Het zuiden was bevrijd, maar boven de rivieren was het land nog bezet. De Biesbosch en het Volkerak vormden de scheidslijn.

Direct nadat de Duitsers waren vertrokken vulde de plaatselijke Orde Dienst (OD) het machtsvacuüm op. De OD was voornamelijk samengesteld uit mensen van het voormalig verzet. Naast het zuiveren van de bevolking van Duits-vriendelijke elementen kreeg de OD ook bewakings- en politietaken. Een avondklok werd ingesteld en ook gouden verduisteringsvoorschriften. Een groot gebied ten noorden van Steenberg werd aangewezen als militaire zone. Hier had het leger alle macht. Slechts met speciale toestemming mocht men dit gebied betreden. Deze militaire zone werd in het noorden begrensd door frontlijnposten en in het zuiden door bewakingsposten.

De dreiging van terugkerende Duitsers bleef. Gedurende vele nachten kwamen de Duitsers met landingsvaartuigen het Volkerak over. Dat was zeer beangstigend voor de mensen die vlak achter het Volkerak woonden, zoals de familie Koetsenruijter.

Op de avond van 22 februari 1945 werd bij deze familie aan de deur geklopt. Iedereen was al naar bed. Mevrouw Koetsenruijter was bang en riep haar zoon Leen. Weer werd er aan de deur gerammeld. "Wie zijn jullie?", vroeg Leen. Hij schoof de grensel van de deur en werd onmiddellijk gegrepen door drie mannen. 'Mittkommem!', riepen ze. Leen probeerde los te komen, maar dat lukte niet. Op blote voeten is hij meegenomen.

Leen Koetsenruijter werd per boot naar een schoolgebouw in Achthuisen gebracht. Hij moest vertellen over de geallieerde posten aan de Brabantse kant. Hij weigerde informatie te geven, waarna hij werd gemarteld en opgesloten in een cel. De Duitsers deden alles om hem aan

De geallieerde frontlijn in 1945 | © archief R. Catsberg

het praten te krijgen. Toen dit niet lukte werd hij overgeplaatst naar de woning van de Ortskommandant in Middelharnis. Hij moest daar in de keuken werken.

Leen Koetsenruijter overleefde het wel. Na de bevrijding kon hij met een bootje het Volkerak weer over. Terug naar zijn ouderlijk huis.

'Linecrossers'

De Biesbosch diende als een goede onderduikplaats, want het natuurgebied was moeilijk begaanbaar voor wie er de weg niet kende. Er waren niet alleen onderduikers. De Biesbosch was een belangrijke plek voor 'crossings', het oversteken van grenzen tussen bezet en onbezet gebied. Dit gebeurde op meer plaatsen in Nederland, maar vanaf eind 1944 werd dit opmerkelijk vaak én met succes gedaan in de Biesbosch. In totaal zijn door de zogeheten line-crossers meer dan 400 oversteken gemaakt. Deze gevaarlijke en moeizame tochten werden gemaakt door 21 verzetsmensen. Een van hen was de in Nieuw-Vossemeer geboren Kees van der Sande.

Tijdens deze nachtelijke ondernemingen werd gesmokkeld. Een van de doelen was het overbrengen van informatie. Deze werd verzameld tijdens spionage-acties van de verzetsgroepen Albrecht en André. Het 'smokkelen' ging in beide richtingen. Geallieerde piloten, koeriers, Joden en andere mensen die gevaar liepen, werden naar het bevrijde Nederland gebracht. Op de weg terug werden agenten en medicijnen bezet Nederland binnengesmokkeld.

Op 3 maart 1945 werd Kees van der Sande in zijn huis in Sleeuwijk opgepakt. Op 30 april werd hij, samen met zijn verzetsmaat Arie van Driel, in fort De Bilt doodgeschoten door een dronken Duitser.

Kees van der Sande | © archief Frans van Eekelen

Jonge slachtoffers

Ook nadat de strijdende troepen verder waren getrokken, vielen nog de nodige slachtoffers. Koojsje en Pietje Helmons, 16 en 12 jaar jong, kwamen op 10 november 1944 om het leven door een landmijn. De scholen waren nog niet begonnen en de twee liepen te struinen in Steenbergen. Bij de tankmuur in de Oudlandsestraat zagen ze het gevaar van een mijn niet. De mijn explodeerde en de twee, kinderen nog, waren op slag dood.

Boven Nieuw-Vossemeer verloor een overvliegend Engels vliegtuig op 23 november 1944 een kerosinetank. Deze kwam neer in de Achterstraat en scheurde open. Dit trok bekijks van veel kinderen. De tank vloog in brand en vier kinderen liepen daarbij ernstig letsel op. Martinus de Klerk (5 jaar), Wilhelmina Hoeben (6 jaar), Isabella van de Wildenbergh (10 jaar), en Petronella de Klerk (12 jaar) bezweken later aan hun verwondingen.

Dochtertje Roosje van dominee Van den Brink stak onverhoeds de Kruispoort over en werd geschept door een Canadees legervoertuig. Ze was net 7 jaar toen ze op 14 april 1945 overleed.

Luid klonk de roep om wraak - in heel Nederland leidde dit tot excessen. Meisjes en jonge vrouwen die het met Duitsers hadden aangelegd werden afschuwelijk behandeld en vooral vernederd

Bevrijdingsfeest en Gerechtigheid

Op 5 mei 1945 werd in Wageningen de capitulatieovereenkomst getekend. De Duitse troepen staakten op zaterdag 5 mei 1945 om 08.00 uur alle vijandelijkheden ter land, ter zee en in de lucht. De oorlog was ten einde en op veel plaatsen werd dit gevierd met grote bevrijdingsfeesten.

In veel steden en dorpen vonden deze plaats op 12 mei 1945. Net als in vele andere plaatsen werd in Kruisland een optocht gehouden met versierde wagens. Op het Marktplein waren kinderwedstrijden en overal was er muziek.

De bevrijding op 5 mei was tevens het moment van de afrekening. Luid klonk de roep om gerechtigheid, die in veel gevallen uitliep op ijzingswekkende wraak. Schuldigen, zo vonden niet de meest respectabele 'vaderlanders' moesten worden gestraft. In heel Nederland leidde dit tot gruwelijke excessen, waarbij landverraders, maar ook meisjes en jonge vrouwen die het met Duitsers hadden aangelegd, op een afschuwelijke manier werden

behandeld en vooral vernederd. Minder medelijden had men uiteraard met 'foute' burgemeesters als Van de Graaff en Van Campen. Zij werden opgepakt en kregen zware straffen. Bij besluit van 13 december 1944 van het Militair Gezag werd ook burgemeester Heereveld afgezet.

In alle plaatsen werden NSB'ers, verraders en collaborateurs opgepakt. In Steenbergen waren het er vijftig. Naar schatting zijn er in heel Nederland zo'n 150.000 personen opgepakt en opgesloten. Uiteindelijk is het merendeel van de verdachten zonder proces weer vrijgelaten. Het Nederlandse rechtssysteem kon de enorme massa 'foute Nederlanders' uiteindelijk niet aan. De ernstigste gevallen, een kleine 15.000, werden voorgeleid aan de bijzondere gerechtshoven, waar hun zaak grondig werd behandeld. Hier werden zware straffen opgelegd, die later veelal werden verkort. Praktische problemen, de slechte omstandigheden in de kampen en ethische aspecten werden met elkaar in verband gebracht. Dit leidde her en der tot gratieverlening en kortere straffen.

De Kooistraat in Steenbergen, enkele dagen na de bevrijding in 1945 | © archief Ineke van Middeldorp

VRIJHEID VOOR EEN HOGE PRIJS

De kleine gemeenschap Steenberg en zijn kernen Welberg, Kruisland, De Heen, Dinteloord en Nieuw-Vossemeer betaalden voor de vrijheid een enorme prijs. Veel vaders, moeders en kinderen moeten we gedenken. Van de meesten is hun verhaal nooit verteld. Het is een gat in de geschiedschrijving dat om opvulling vraagt.

KRUISLAND

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Kees Aanraad	20 jaar	27-10-1944	Oberhausen
Petrus Adriaansen	36 jaar	30-10-1944	Kruisland
Adriaan Antes	57 jaar	31-10-1944	Kruisland
Adriana de Baaker	27 jaar	31-10-1944	Kruisland
Sacharias van den Berg	64 jaar	31-10-1944	Kruisland
Cornelius de Brijn	74 jaar	28-02-1945	Kruisland
Marinus Buckens	36 jaar	30-10-1944	Kruisland
Mathieu Sep	19 jaar	05-07-1945	Groesbeek
Rinus Verbeek	20 jaar	11-03-1945	Bad-Segeberg
Maria Willems	64 jaar	28-02-1945	Kruisland

STEENBERGEN

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Alphons van Bavel	43 jaar	29-10-1944	Steenbergen
Jacobus van de Boogaard	23 jaar	05-10-1944	Steenbergen
Marinus van de Boogaard	20 jaar	04-10-1944	Steenbergen
Rosa van den Brink	7 jaar	17-04-1945	Steenbergen
Maria Bijsters	55 jaar	04-11-1944	Steenbergen
Cornelis Delhez	46 jaar	31-05-1945	Bergen Belsen
Marinus Delhez	42 jaar	16-09-1944	Oranienberg
Johannes Dekkers	32 jaar	29-10-1944	Steenbergen
Johan Baptist van Dongen	41 jaar	01-11-1944	Steenbergen
Leo Heijnen	22 jaar	31-10-1944	Steenbergen
Cornelia Hoendervangers	18 jaar	21-07-1944	Steenbergen
A. de Jong-Bosmans	44 jaar	01-11-1944	Steenbergen
Cornelis de Jong	35 jaar	03-11-1943	Steenbergen
Gerardus de Jong	21 jaar	13-07-1945	Steenbergen
Maria van de Kastelee	45 jaar	31-10-1945	Steenbergen
Koos van de Klundert	16 jaar	07-11-1944	Zwolle
Leo Leijdekkers	22 jaar	10-05-1940	Delft

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Kapelaan van Lierop	45 jaar	27-11-1942	Dachau
Jacobus van Meer	39 jaar	30-05-1945	Duitsland
Johannes van Meer	48 jaar	05-03-1945	Steenbergen
Adrianus van Oevolen	54 jaar	31-10-1944	Steenbergen
Kornelius Plasmans	26 jaar	09-04-1944	Steenbergen
Janus de Pree	36 jaar	05-04-1945	Mauthausen
Petronella van de Plas	47 jaar	02-11-1944	Steenbergen
Pieter Quist	51 jaar	01-03-1945	Lahde
Alphons van de Riet	51 jaar	04-11-1944	Steenbergen
A. van Schilt	41 jaar	07-07-1944	Frankrijk
Jacoba van Sliedregt	82 jaar	03-11-1944	Steenbergen
Johannes van Sliedregt	82 jaar	03-11-1944	Steenbergen
Antonius Schillemans	20 jaar	16-06-1942	Duitsland
Petrus Stoffelen	21 jaar	26-08-1945	Steenbergen
Adrianus Tiberius	25 jaar	10-05-1940	Lange Ruig
Anthonij de Vas	70 jaar	13-11-1944	Steenbergen

NIEUW-VOSSEMEER

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Marinus Boten	20 jaar	09-08-1940	Ulm-Soffingen
Adrianus Bax			Onbekend
A.M. de Jong	55 jaar	18-10-1943	Blaricum
Antonius Laane	20 jaar	16-05-1944	Duitsland
Kees van de Sande	27 jaar	30-04-1945	Utrecht
Willem van de Male	20 jaar	10-05-1940	Den Haag
Johannes van Meel	64 jaar	30-05-1945	Londen
Petrus Meesters	32 jaar	23-09-1944	Neuss
Marinus de Klerk	5 jaar		Na 23-11-1944
Wilhelmina Hoeben	6 jaar		Na 23-11-1944
Isabella van de Wildenbergh	10 jaar		Na 23-11-1944
Petronella de Klerk	12 jaar		Na 23-11-1944

DINTELOORD

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Adrianus Adriaansen	20 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Martinus Adriaansen	21 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Franciscus Adriaansen	51 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Wilhelmina Adriaansen-deBoeck	48 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Annie Bogaarts	7 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Corrie Bogaarts	3 mnd	04-11-1944	Dinteloord
Johanna Bogaarts-van Hoek	46 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Johannis Bogaarts	47 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Flijp Bolluijt	21 jaar	27-02-1942	Javazee
Arie Breure	39 jaar	15-01-1945	Nieuwland
Elizabeth Burgers-Mol	42 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Jacoba Burgers	2 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Meeuwis Burgers	10 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Anna van Dijk-Schoenmakers	63 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Johanna van Dijk	24 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Gerardus van Dijk	66 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Petronella van Dijk	40 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Jan van Eck	88 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Sara van Eck	64 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Jan Feijtel	41 jaar	22-11-1944	Dinteloord
Adrianus van Helvert	57 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Anna Horselman	27 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Antonie Herselman	29 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Cornelis Herselmans	60 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Wilhelmina Herselman-van Eck	55 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Jacob van 't Hof	68 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Nicolaas Hulshof	36 jaar	25-08-1944	Dinteloord
Marinus Huibregts	68 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Leonardus Huibregts	60 jaar	16-11-1944	Bergen op Zoom
Pieter Kamp	24 jaar	25-04-1945	Hedel
Johanna Kats	24 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Nicolaas Kats	24 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Abraham Keijzer	31 jaar	25-11-1944	Eisleben (D)
Elizabeth Krijger	47 jaar	05-11-1944	Dinteloord
Adriaan Kwist	34 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Maarten Littooij	23 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Christiaan Mangelaars	57 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Jan de Nijs	60 jaar	12-11-1944	Dinteloord
Leendert Ottevanger	62 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Willem Pietjouw	74 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Pieter Saarloos	20 jaar	17-05-1940	Vlaardingen
Josephus Schillemans	15 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Petronella Schillemans	34 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Willem Stange	28 jaar	19-08-1943	Birma
Antonius Timmermans	58 jaar	05-11-1944	Dinteloord
Marius Verkamman	44 jaar	10-11-1944	Dinteloord
Ad Vlamings	22 jaar	08-03-1945	Leusden
Antonie Vogelaar	48 jaar	04-11-1944	Dinteloord

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Elizabeth Vogelaar-Burgers	23 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Leendert Vogelaar	23 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Leendert C. Vogelaar	22 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Maria Vogelaar	20 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Marijn Vogelaar	9 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Meesje Vogelaar	13 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Mietje Vogelaar	17 jaar	04-11-1944	Dinteloord
Pietertje G. van IJsendijk	34 jaar	15-12-1944	Dinteloord

WELBERG

Naam	Leeftijd	Overleden	Pl. van overlijden
Paulus Aarts	22 jaar	26-10-1944	Essen
Rochus Brouwers	23 jaar	06-11-1944	Welberg
Piet Gabriëls	64 jaar	19-11-1944	Welberg
Pieter Geers	57 jaar	03-11-1942	Welberg
Adrianus Gelten	55 jaar	07-10-1940	Stampersgat
Adriaan de Groen	25 jaar	11-01-1945	Welberg
Koos Helmons	16 jaar	10-11-1944	Welberg
Piet Helmons	12 jaar	10-11-1944	Welberg
Jan van Hooijdonk	61 jaar	03-11-1944	Welberg
Adriaan de Jong	44 jaar	01-11-1944	Welberg
Gerrit de Jong	21 jaar	31-07-1945	Welberg
Koos de Jong	34 jaar	03-11-1944	Welberg
Piet Jonkers	24 jaar	14-02-1943	Ommen
Kapelaan Koek	34 jaar	01-11-1944	Welberg
Koos van de Klundert	16 jaar	07-11-1944	Zwolle
Sjaak Ligtenberg	51 jaar	01-11-1944	Welberg
Kees van de Maagdenberg	42 jaar	09-11-1944	Welberg
Adriana van de Maagdenberg	39 jaar	09-11-1944	Welberg
Henk van de Maagdenberg	12 jaar	09-11-1944	Welberg
Corrie van de Maagdenberg	7 jaar	09-11-1944	Welberg
Willem Mulders	54 jaar	31-10-1944	Welberg
Jan van der Ouderaa	68 jaar	03-11-1944	Welberg
Bep van der Ouderaa	24 jaar	03-11-1944	Welberg
Piet Raats	61 jaar	03-11-1944	Welberg
Jan Schijvenaars	66 jaar	21-11-1944	Welberg
Kees Smout	40 jaar	30-10-1944	Welberg
Piet Snoeijers	19 jaar	04-11-1944	Welberg
Truusje Somers	14 jaar	05-11-1944	Welberg
Adriaan Suikerbuik	75 jaar	02-11-1944	Welberg
Antoon Vas	70 jaar	11-04-1944	Welberg

Bronnen: Oorlogsgraven Stichting in Den Haag en gegevens Robert Catsburg

NEDERLANDS-INDIË 1945-1947

Soldaten uit Dintelbord nemen afscheid van geliefden voor hun vertrek naar Nederlands-Indië | © archief Piet Pietjouw

Het puin van het oorlogsgeweld was nog nauwelijks geruimd en het verlies van de vele slachtoffers amper verwerkt, of een

nieuwe tragedie diende zich alweer aan. Nu niet in de directe omgeving, maar in een ver en voor velen onbekend land:

in Nederlands-Indië, het overzeese gebiedsdeel dat na de Tweede Wereldoorlog nog heel even 'Ons Indië' bleef. **FvE**

HITLER EN DUITSLAND waren verslagen, maar de oorlog ging nog even verder. Japan was nog niet verslagen.

Dat gebeurde pas nadat in augustus 1945 twee atoombomben de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki verwoestten. Daarna gaf Japan zich over.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, in maart 1941, veroverden de Japanners de kolonie Nederlands-Indië, het tegenwoordige Indonesië, en werden alle Nederlanders gevangengenomen. De Japanse oorlogsvowering kostte velen het leven.

De 21-jarige Philippus Boluijt uit Dinteloord was matroos aan boord van Hr. Ms. Java. De boot werd tijdens de Slag in de Javazee in februari 1942 tot zinken gebracht door een torpedo van een Japanse kruiser. Daarbij kwamen 491 van de 512 opvarenden om het leven. Marinus Jongeneelen, eveneens uit Dinteloord, was vrijwilliger bij het Koninklijk Nederlands-Indonesisch Leger (KNIL). In 1942 werd hij door de Japanners krijgsgevangene gemaakt. Samen met duizenden andere Nederlanders en KNIL-militairen moest hij in Thailand werken bij de aanleg van de Birma-spoorlijn. De omstandigheden waren onmenselijk zwaar, veel dwangarbeiders stierven in deze hel op aarde. Marinus Jongeneelen overleed op 30 november 1943 in het 'Jappenkamp' Tamarkan.

Op 17 augustus 1945, direct na het vertrek van Japan uit Nederlands-Indië, riepen president Soekarno en diens rechterhand Hatta de onafhankelijke Republiek Indonesia uit. Nederland weigerde dat te accepteren. Aanvankelijk kwamen partijen tot een akkoord, maar over de uitleg daarvan ontstond geen overeenstemming. Daarop greep Nederland militair in.

De militairen van het koloniale leger, het KNIL, werden als eersten ingezet. De meesten waren kort daarvoor nog krijgsgevangenen onder de Japanners. Zij dreigden ten onder te gaan, waarna de regering besloot versterkingen uit Nederland aan te voeren. Als eersten vertrokken tienduizenden oorlogsvrijwilligers en de Mariniersbrigade. Vanaf eind 1946 volgde de ene lichter dienstplichtigen na de andere richting 'Insulinde'.

Ondanks de inzet van ruim 200.000 militairen raakte Nederland eind 1949 het grootste deel van de belangrijkste kolonie kwijt. Alleen op het westelijk deel van Nieuw-Guinea wapperde nog de Nederlandse vlag. Dat bleek tijdelijk. In 1962 dreigde een militair treffen met Indonesië over het gezag van Nieuw-Guinea. De Nederlandse regering zag toen, mede onder internationale druk, geen andere oplossing dan ook dit overzeese gebiedsdeel op te geven.

Bij het uitbreken van de oorlog in Nederlands-Indië bestond militaire dienstplicht. Werd je opgeroepen, dan moest je je melden. Met een ongerust hart zagen ouders, vrienden en vriendinnen hun jongemannen naar het verre Nederlands-Indië vertrekken. Uit Steenberg en de kernen vertrokken ruim honderd dienstplichtigen met de boot naar een voor hen volkomen onbekend land. Er werd voor deze jongens gebeden. In de kerken hingen panelen met hun foto's en teksten als 'Moeder Maria bescherm onze jongens'.

Van de bijna 240.000 uitgezonden militairen vonden er 6.250 de dood, onder wie ook jongens uit Steenberg, Kruisland, Dinteloord en Nieuw-Vossemeer.

KNIL-officieren in Atjeh | © Java Post

Cees van der Weegen uit Steenberg was motorordonnans op Java. Tijdens een tocht verongelukte hij met zijn motor. Het gerucht ging dat de vijand een draad over de weg had gespannen en dit de oorzaak van het dodelijk ongeval was.

Koos Poulus was de jongste uit een gezin met zeven kinderen in Dinteloord. In juni 1947 werd de toen 21-jarige Koos naar Nederlands-Indië gezonden. Hij was chauffeur van een gepantserd verkenningvoertuig, een zogeheten carrier. Op 25 december 1947, eerste Kerstdag, liep de carrier op een mijn. Koos werd uit de auto geslingerd en raakte zwaar gewond. Hij kwam niet meer bij kennis en overleed tijdens het vervoer naar een hospitaal.

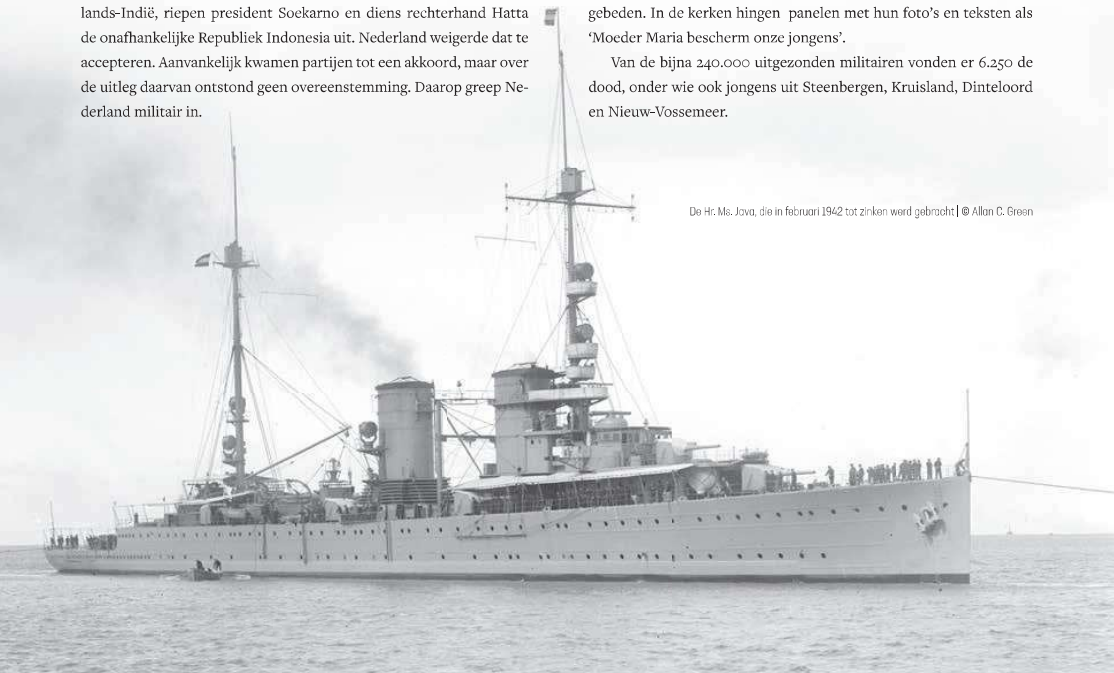
Van anderen, zoals Leo Vermeer en Harry Buijsen, is nauwelijks iets bekend over de omstandigheden van hun overlijden. Lang niet alle verhalen zijn verteld en zullen waarschijnlijk nooit worden verteld.

Gelukkig kwamen ook veel soldaten gezond weer terug. Velen hadden echter gruwelijke dingen meegemaakt en gezien, of waren ook direct betrokken geweest bij acties – het was moeilijk om hier over te praten. Pas tientallen jaren later werd door en voor deze jonge mannen een begin van verwerking gerealiseerd. In veel gevallen ging het om traumatische ervaringen, die maar moeizaam, of in het geheel niet meer verwerkt konden worden.

Omgekomen militairen uit de gemeente

Naam	Geb. datum	Plaats	Overleden	Plaats
Bers, van Antonius	23-03-1918	Steenbergen	04-12-1941	Ambon
Boluijt, Philippus	28-07-1920	Dinteloord	27-02-1942	Slag Javazee
Buijs, Mattheus	19-02-1921	Nieuw-Vossemeer	04-01-1947	Semarang
Buijsen, Harry	01-04-1926	Kruisland	09-04-1949	Midden Sumatra
Dijk, van Johannes	15-10-1928	Ginneken	21-12-1949	Tasikmalaja
Eekelen, van Cornelis	05-07-1919	Dinteloord	28-11-1946	Makassar
Jongeneelen, Marinus	04-12-1900	Dinteloord	30-09-1943	Tamarkan
Kuppens, Josephus	01-04-1925	Kruisland	01-02-1947	Moera Batoen
Kwaak, Jacobus	02-07-1912	Steenbergen	02-11-1949	Tjimahi
Meer, van Leonardus	28-12-1926	Steenbergen	09-01-1949	Surakarta
Poulus, Jacobus	12-05-1926	Dinteloord	25-12-1948	Kediri
Robbe, Jan	13-04-1910	Dinteloord	08-08-1945	Pakanbaroe
Roijackers, Cornelis	15-08-1918	Steenbergen	02-07-1946	Saerabaja
Stange, Willem	26-09-1914	Dinteloord	19-08-1943	Birma
Timmers, Mathias	01-11-1878	Dinteloord	07-09-1942	Magelang
Visser, Johannis	03-12-1925	Dinteloord	14-10-1947	West Java
Weegen, v.d. Cornelis	22-01-1927	Steenbergen	17-11-1946	Batavia

De namen komen van de 'Lijst van gevallen tijdens oorlogen en missies sinds de Tweede Wereldoorlog'.

De Hr. Ms. Java, die in februari 1942 tot zinken werd gebracht | © Allan C. Green

Frie Stoop

Adri Huijsmans

Piet van Bergen

Piet Musters

Wico Boeters

Janus Gelder

Suijkerbuis

Jan Ooms

Sjaan Leidskars

Jan Dogge

Willem Henseen

Kees van Loenhout

Adrie Scheepers

Jan Setregts

Bertus Oerlemans

Jan de Groot

Rinus Schillmans

Giël Uzeimans

Hendrik Bogers

GROOTSCHALIGE REPATRIËRING

HONDERDDUIZENDEN NEDERLANDERS verlieten na de onafhankelijkheid van Indonesië de voormalige kolonie, om zich weer in Nederland te vestigen. De repatriëring, respectievelijk evacuatie verliep in golven. De eerste groepen maakten de overtocht tussen de jaren 1945 en 1950.

Het waren de gezinnen van mensen die in Nederland waren geboren of opgeleid. Een niet onaanzienlijk deel van hen had tijdens de Japanse bezetting in kampen gevangen gezeten. Onder hen waren veel gezinnen van KNIL-militairen die niet naar het Indonesische leger waren overgestapt. Zij moesten voor 1 april 1950 het land verlaten.

Een tweede golf repatrianten kwam tussen 1950 en 1957 naar Nederland. Dit was het gevolg van de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan Indonesië. In deze fase keerden onder meer be-

stuursambtenaren en leden van het politieapparaat en de rechterlijke macht terug naar Nederland. Maar het waren niet louter Nederlanders die terugkeerden. Veel van de repatrianten hadden 'Indisch bloed' en waren nooit in Nederland geweest. Zij moesten hun toevlucht zoeken in kampen, omdat ze in Nederland geen familie hadden. Bij de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië in 1962 kwamen opnieuw 'overzeese' Nederlanders naar Nederland. Tot in 1964 verhuisden personen van Indonesië naar Nederland. Dit waren zogenaamde 'Spijtoptanten'. Zij hadden aanvankelijk voor het Indonesisch staatsburgerschap gekozen, maar kwamen daar later op terug. Omdat het aantal overgekomen Indische Nederlanders groot was, was het een moeizaam en langdurig proces om geschikte huisvesting, herscholing en werk te vinden. Deze mensen werden lang niet altijd met open armen ontvangen, waardoor hun aanpassing aan Nederland vaak moeizaam verliep.

Vanuit Du Haen gingen in de periode 1945-1947 in totaal 19 militairen naar Nederlands-Indië

Indië-gangers worden ontvangen door Prins Bernhard | © archief Ad van de Par

WATERSNOODRAMP 1953

De oorlogsschade in het Zuid-Westen van Nederland was nauwelijks hersteld, of een nieuwe ramp trof het gebied. In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 werd de zuidwestelijke Delta overvallen door het water. Een springvloed, opgezweept door een zware noordwesterstorm, liet de slecht onderhouden dijken breken en overspoelde een groot deel van Zeeland, de Zuid-Hollandse eilanden en West-Brabant. Pas in de loop van maandag 2 februari drongen stukje bij beetje de ernst en de omvang door van deze catastrofe. **FvE**

De Watersnoodramp maakte veel slachtoffers in mei namo Nieuw-Vossemeer. Leo Grijssels maakte een indringend schilderij van 'De Ramp' | © Merik Koonraadt

De stormvloed van 1 februari 1953 in kaart gebracht

DE MORGEN VAN ZONDAG 1 FEBRUARI 1953 stroomde het water als een soort van zilveren lint vanaf het Doornedijkje naar Steenberg. Bewoners van de Burgemeester Van Loonstraat wisten niet wat ze zagen, maar toen het water de tuinen van de eerste huizen bereikte, sloeg de angst om het hart. Het water kwam hier gelukkig niet verder. De centra van Steenberg, De Heen, Welberg, Kruisland en ook Dinteloord bleven gespaard, maar de omliggende polders en vooral Nieuw-Vossemeer werden zwaar getroffen.

Burgemeester Leopold de Gou was al in de vroege ochtend van 1 februari gewekt. Hij ging direct naar het stadhuis, waar hij verschillende mensen oproep een soort crisisteam te vormen. Hij ging zelf samen met dokter Flinkenflögel, de leider van het Rode Kruis, naar het overstroomde Sint Philipsland. Dat eiland bleek echter al niet meer bereikbaar te zijn. Dus ging het direct terug naar Steenberg, waar een aantal

vrachtwagenchauffeurs de opdracht kreeg met hun wagens alle bootjes uit de buurt op te halen. Deze liet hij samen met de opgeroepen brandweermannen vertrekken naar Sint Philipsland en Nieuw-Vossemeer. Maar er dreigden meer doorbraken. Er moesten snel zandzakken komen. Via de radio en de telefoon deed De Gou oproepen aan heel Nederland om hulp. En die hulp kwam er. Zakken zand uit Overijssel, uit Limburg en zelfs uit Düsseldorf kwamen richting Steenberg. Naast de hulp van de talrijke Steenbergse vrijwilligers kwam er ook hulp van studenten en militairen. Zij werden gedirigeerd naar plaatsen waar de hulp het hardst nodig was. In nauwe samenwerking met M. Sloven, de plaatsvervangend directeur openbare werken, en de dijkgraven van de polders konden maatregelen worden genomen om verschillende dijken rondom de stad te bewaren.

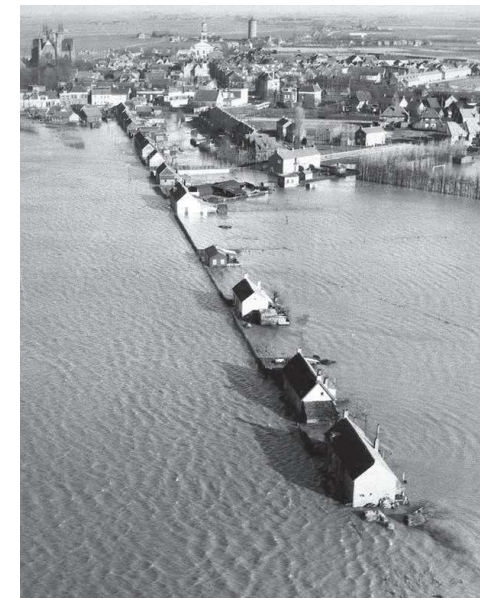
Mede hierdoor werden de centra van Steenberg, De Heen, Welberg

Het ondergelopen Nieuw-Vossemeer vanuit de lucht | © archief A.M. de Jong museum

De geïmproviseerde veerverbinding over het stroomgat in de Paardenhoek | © Watersnoodmuseum

Het Doornedijkje in Steenberg | © archief Ad van de Par

kordate burgemeester De Gou van Steenberg nam meteen de regie strak in handen en zorgde voor de opvang van de vluchtelingen uit Sint Philipsland. Toen hij in de loop van zondag ontdekte dat zijn collega op Sint Philipsland verlamd was door paniek, nam hij ook de regie over op het Zeeuwse schiereiland en die zou hij de eerste week ook blijven houden.'

Drie dagen en nachten werd onder leiding van De Gou door hulpverleners een onafgebroken gevecht tegen het water geleverd. De bewoners van De Heen en Kruisland moesten op bevel van de burgemeester evacueren en werden opgevangen in Steenberg en in legerkamp Ossendrecht. Bussen van de B.B.A. reden af en aan. In het gebouw van de Hollandse Kunstzijde Industrie werden 300 bedden neergezet en ook het Patronaat en de Blauwe Zaal werden gereed gemaakt voor de opvang van daklozen. Op zeker moment bedroeg het aantal evacuees in Steenberg, met haar 6.000 inwoners, ruim 2.000.

Het optreden van burgemeester De Gou is kordaat - hij neemt ook de regie in Sint Philipsland

Het zogenaamde Molengat dat met hulp van honderden mensen wordt gedicht | © Wateraanloodmuseum

Water, overal water | © Wateraanloodmuseum

NIEUW-VOSSEMEER ZWAAR GETROFFEN

OP DE AVOND VAN 31 JANUARI 1953 gaven dijkgraaf Kees de Wit en heemraadslid Gilles de Jager burgemeester Eduard Janssens van Nieuw-Vossemeer te kennen dat de waterstand van de Eendracht dreigend hoog was. Het zeewater werd opgestuwd vanuit de Ooster- en Westerschelde. Het moest op dat moment nog springvloed worden. Er werd besloten om de bewoners van de Eendracht- en de Heerenpolder te waarschuwen. Men verkeerde in de veronderstelling dat, mochten de zeedijken het begeven, de slaper- en dromerdijken het dorp zouden beschermen. Dit bleek niet juist.

Rond 4 uur 's nachts begaven de buitendijken van genoemde polders het onder de druk van de springvloed en de zware storm. Het water stroomde met ongekende kracht de polders in en enige tijd later bezweken ook de binnendijken. De klokken van de kerktoeren en de sirene op het gemeentehuis waren toen al in werking gesteld. Rond 5 uur in de ochtend werd het dorp met metershoge golven van alle kanten overspoeld. Het door modder vervuilde en ijskoude water van de Eendracht zaaide dood en verderf. Op de laagste plekken in de Voor- en Achterstraat steeg het water tot de plafonds van de woonhuizen. In een van de huisjes woonden Kaatje de Klerk en haar moeder. Haar moeder was te ziek en te zwaar om naar boven te kunnen en verdrong op haar ziekbed.

Omdat ook de polders tussen Nieuw-Vossemeer en Steenberg en overspoeld werden, raakte Nieuw-Vossemeer geheel van de buitenwereld afgesloten.

Er moeten zich die vroege ochtend in veel huizen verschrikkelijke tafereelen hebben afgespeeld. In het in 2003 uitgebrachte gedenkboek 'De herinnering blijft, 1953-2003' vertellen overlevenden over de ontberingen. Schrijver Wil Luijckx kwam tijdens zijn onderzoek een verhaal tegen van Kees van Oorschoot. Hij had dit verhaal op 12 februari 1953 ten overstaan van twee agenten verteld. De agenten hadden het nauwgezet opgetekend.

Dit verhaal is tekenend voor de ernst van de situatie, de angst, het leed en de onmacht van de getroffenen. Het schetst de omstandigheden van de bijna tweeduizend verdrinken mensen in het rampgebied.

Kees van Oorschoot, geboren in 1911, woonde met zijn vrouw Jo van der Valk en hun drie kinderen op de Pelsendijk. De agenten tekenden het hartverscheurende verhaal op over de dood van de drie kinderen. Terwijl de huizen om vader en moeder Van Oorschoot instortten, konden ze het sterven van hun kinderen niet voorkomen. Het is een verslag zoals het in een proces-verbaal wordt vastgelegd, in politietaal zeggend. Hieronder uit het relaas van Kees van Oorschoot enkele fragmenten, die omwille van de leesbaarheid iets zijn aangepast:

‘Omstreeks 12.30 uur hoorden wij de linker kant van het dak, waar wij onder zaten, kraken. Wij zijn toen naar de rechterzijde van de zolder gegaan. Nauwelijks tien minuten later waaide de linkerhelft van het dak weg. Gedurende de tijd, dat mijn vrouw op bed lag, had ik van een trap en de zij kanten van de kinderledikanten een vlot gemaakt, om hiermede over te steken. Wij durfden dit echter niet, vanwege de storm en de hoge golven op het water. Omstreeks 19.00 uur, het was weer donker geworden, zijn wij met de kinderen

door het dakraam op de rest van het dak geklommen. Ongeveer drie kwartier later stortten wij met dak en al in het water.

Op het moment dat wij met het dak naar beneden stortten hielden wij onze kinderen vast. Wonder boven wonder viel het dak waarop wij zaten plat op het water. Tijdens die drie kwartier dat wij op de resten van het dak zaten, had ik zoveel mogelijk pannen van het dak gehaald en in het water gegooid, zodat het dak als een vlot op het water bleef drijven.

Wij dreven met de sterke stroom mee in de richting van de Rolaf. Onderweg hadden wij onze kinderen op schoot zitten om hen zoveel mogelijk te beschutten tegen het water en de koude storm. Hierbij bleven wij even vasthaken achter de takken van een hoge haag en dachten we dat dit het laatste moment van ons leven was. Maar het dak schoot weer los en we dreven verder naar de dijk.

Hoewel het dak zakte, waardoor wij tot ons middel in het water terecht kwamen, dreef het toch verder in de richting van de dijk. Toen het vlot ongeveer een halve meter van de dijk genaderd was, sprong ik met het kleinste kind in mijn armen de dijk op. Onmiddellijk legde ik hem op het droge gedeelte van de dijk neer. Doordat ik van het dak sprong schoot het dak, waarop mijn vrouw met de twee andere kinderen zat, iets terug van de wal. Mijn vrouw merkte dit schijnbaar niet en sprong mij onmiddellijk achterna. Ze kwam met de beide kinderen in het water terecht. Ik zag, dat mijn vrouw en de kinderen even onder water kwamen. Onmiddellijk schoot ik te hulp en greep mijn vrouw met beide kinderen vast en trok hun op het droge. Mijn vrouw en de kinderen hadden vermoedelijk water binnengekregen. Wij zaten daar nog ongeveer een half uur met de kinderen op schoot op aangespoelde planken, met onze voeten in het water. Toen wij daar zaten, zagen we dat de zijgevel van het huis van buurman Cornelis van Geel instortte. Vijf minuten nadien zagen wij het hele huis instorten en hoorden wij het hulpgeroep van het gezin van Van Geel. Even nadien hoorden wij niets meer.

Dag en nacht wordt het water weggepompt | © Nationaal Archief

In april 1953 is Nieuw-Vossemeer drooggevallen | © Watersnoedmuseum

Koningin Juliana bezoekt Nieuw-Vossemeer | © Nationaal Archief

Ik zag dat het water nog steeds opkwam. De twee kleinste kinderen heb ik in een aangespoeld aardappelkistje gezet. Het oudste kind heb ik op mijn arm genomen en samen hebben wij het kistje met de twee kleinsten opgenomen en tussen ons in gedragen. Op de hoek bij Van Lanen en Van der Wegen zijn wij blijven staan, mijn vrouw was toen geheel uitgeput.

Ik heb toen van de aldaar aangespoelde benzinevaten een barricade gemaakt, waar mijn vrouw en de kinderen achter zijn gaan liggen op aangespoeld stro en hooi, zodat ze een beetje tegen de storm en regen waren beschermd.

Toen mijn vrouw met de kinderen achter de benzinevaten lagen zag ik dat Pietje, 5 jaar oud, schuim op zijn mondje had en reeds aan het sterven was. Ik probeerde zijn mondje open te maken, maar dat ging niet. Even later zag ik dat Pietje dood was. Hierna zag ik dat Maria, 3 jaar oud, ook al met gebroken oogjes lag. Wij zijn bij de twee kinderen die inmiddels gestorven waren, blijven zitten. Een kwartiertje later stierf ook Wimpje, 1 jaar oud.

Wij konden moeilijk geloven dat onze kinderen dood waren. We zijn bij onze kinderen blijven zitten om er toch maar van overtuigd te zijn dat ze dood waren, totdat zij stiijf werden. Om mijn vrouw ook niet te verliezen, heb ik haar opgenomen en verder de dijk afgedragen. Zij was totaal uitgeput en ik dacht ook haar te moeten achterlaten. Ze was intussen bewusteloos. Ik heb haar in de richting van de Oude-Heijdijs gedragen en haar achter de muur van het koffiehuis neergelegd. Inmiddels was het middernacht. Een passerende colonne militairen en burgers, onder wie Dirk van Es uit Steenberg, heeft mijn vrouw in een auto gelegd en naar het ziekenhuis in Steenberg vervoerd. Ik heb de militairen gezegd dat onze kinderen waren gestorven en dat we ze hadden achtergelaten op de Rolafsedijk.

Tot zover enkele fragmenten uit het ijszwekkende verhaal van Kees van Oorschot en zijn vrouw Jo van der Valk. Zij verloren hun drie kleine kinderen. Het was niet het enige gezin dat zwaar werd getroffen.

‘We zijn bij onze kinderen blijven zitten, om overtuigd te zijn dat ze echt dood waren - tot ze stiijf waren’

Ook hun burens, Nico en Maria van de Klundert en hun twee jaar oude dochtertje Adriana, en de familie Van Geel-Bosters met hun zes kinderen overleefden De Ramp niet. De Pelsendijk was een rampgebied geworden waar 23 mensen de dood vonden. Tijdens het bezoek van koningin Juliana aan het rampgebied sprak zij met onder anderen Kees en Jo van Oorschot.

Niet alleen in Nieuw-Vossemeer werden de levens van hele families verwoest. In de buitendijk van het Volkerak waren negen gaten geslagen. Vijf polders bij Dinteloord, waaronder de Annapolder, liepen onder water. Jantje de Wit (6 jaar) en zijn broertje Johannes (2 jaar) logeerden met hun moeder een weekendje bij opa Jan de Vos en oma Jaantje. Ook zij werden door het water overvallen en verdrinken. De moeder van de twee kinderen, Mijntje Vos, overleefde het. Nadat het huis was ingestort, spoelde zij aan tegen de dijk.

Tot de slachtoffers in Steenberg behoorde het gezin Schuurbijs-Heyligers. Hun huis en inboedel werden verzwoegen door het water dat de Koeveringse Dijk doorbrak. Zeven mensen van deze familie kwamen om.

HOE HET WATER KWAM

JOURNALIST / SCHRIJVER KEES SLAGER heeft met zijn boeken *‘De Ramp, een reconstructie’* en *‘Watersnood’* uitputtend verslag gedaan over *‘De Ramp’* van 1953. In dit hoofdstuk een bewerkte beschrijving uit *‘Watersnood’* over de specifieke situatie in Nieuw-Vossemeer, tijdens en kort na de rampzalige nacht van 31 januari op 1 februari 1953.

Op zaterdag 31 januari 1953, al vóór 10 uur 's avonds, werd in Nieuw-Vossemeer burgemeester Eduard Janssens door dijkgraaf Kees de Wit gewaarschuwd dat het de komende nacht in de polders tussen het dorp en de Eendracht wel eens gevaarlijk kon worden. Bij de middagvloed hadden de polderwerkers de vloedplanken bij het haventje, een eindje buiten het dorp, al gezet en ze zagen dat het water tot tegen de planken kwam. Ook sloegen die middag al golven over de zeedijk, waarvan alle ingewijden wisten dat hij eigenlijk te laag was. Dat had een rapport van ir. Jos Rulkens van Provinciale Waterstaat Noord-Brabant in de jaren '30 al aangetoond. Maar die waarschuwing leidde er niet toe dat de dijk toen werd verhoogd. Eerst was er de crisis als excuus om niets te doen, daarna de Tweede Wereldoorlog en vervolgens de wederopbouw.

Hoe dan ook, toen omstreeks middernacht duidelijk werd dat het water in de Eendracht – het smalle scheidingswater tussen het Zeeuwse Oud-Vossemeer en het Brabantse Nieuw-Vossemeer – inderdaad gevaarlijk hoog stond, stuurde de burgemeester een paar politiemannen de polder in om de mensen op de gevaarlijkste punten te alarmeren. De meeste bewoners tilden er niet zo zwaar aan, want er was wel vaker water over de dijk gekomen. Dus bleven ze thuis.

De burgemeester en de dijkgraaf gingen niet naar bed, maar aarzelden wel om verder nog mensen te alarmeren. En dus bleven vertreweg de meesten gewoon slapen, zowel in de polder als in het dorp. Maar er waren er ook die niet naar bed gingen en besloten wakker te blijven en het water in de gaten te houden. Arjaan Koolen, die met zijn gezin van negen kinderen dichtbij de zeedijk in de Havenpolder woonde, was een van hen. Hij hield samen met zijn oudste zoons het stijgende water nauwlettend in de gaten. Midden in de stormnacht werd het voor hem duidelijk dat het echt mis zou gaan. Het water stroomde toen al over de kruin van de dijk en vrat het binnentalud aan, zodat elk moment een gat in de dijk kon vallen. Koolen besloot met z'n gezin naar het dorp te vluchten voordat het te laat was. Onderweg alarmerden ze de slapende bewoners van het gehucht Paardenhoek, door op de vensters te bonken en te roepen dat het water kwam.

En het water kwam. Omstreeks kwart voor 4 sloeg zowel ten noorden als ten zuiden van het dorp het overstromende water vier gaten in de dijken en werd de kruin van de dijk op niet minder dan vijftien plaatsen weggeslagen. Bij de molen van Antoon Ooms, vlak naast het haventje, stortte zich een ware vloedgolf op de lage huiskes aan de Kortendijk, die op één na allemaal tegen de vlakte gingen. Ook het huis van de molenaar was niet bestand tegen dit geweld en stortte in. De molenaar met zijn vrouw en drie kinderen werden in hun slaap verrast en verdrinken.

Ook zeven bewoners van de Kortendijk verdrinken. Anderen zagen kans op het nippertje naar de dijk te vluchten en wisten door het noodweer het vlakbij gelegen dorp te bereiken. Daar troffen ze de burgemeester en de dijkgraaf aan, die zich realiseerden dat ze te lang hadden gearzeld om de bevolking te alarmeren. Terwijl de sirene loeide boven het dorp, bonkten ze Rinus Zwijters wakker, de kastelein van het gelijknamige café. Dat café stond op De Hoogte, het hoogste punt van het

Hulp komt op gang in Notendaal | © archief De Negen Aenwas

Dinteloord, 1958 | © archief De Negen Aenwas

DELTAPLAN

dorp. En al was het dorp nog droog en zei de dijkgraaf geruststellend dat de binnendijken, waarachter Nieuw-Vossemeer lag, het wel zouden houden, niets was meer zeker.

Dat bleek al na amper een kwartier toen het water over de binnendijk kwam en zich op het dorp stortte. Het lage deel stond razendsnel diep in het water, alleen De Hoogte bleef droog. Daar dromden de mensen die niet naar hun zolders waren gevlucht, nu bij elkaar. Het was ook daar dat de 20-jarige Rinus, de zoon van dijkgraaf De Wit, en de 27-jarige Rinus, de zoon van kastelein Zwijters, in een auto sprongen en vol gas de oostelijke polder inreden om daar de mensen te alarmeren. Maar onderweg naar het buurtschapje aan de Pelsendijk werden de twee jongens overvallen door het water en verdronken. Van de bewoners van de Pelsendijk verdronken er niet lang daarna 23.

Toen het licht werd, zondagmorgen, werd voor de achterblijvers pas duidelijk hoe het dorp zo snel onder water kon raken: bij de Paardenhoek was in de binnendijk een diep gat van zeker veertig meter gevallen en in de Binnendijk van de Oude Polder zaten nog eens twee gaten. Van drie kanten had het water die nacht het dorp besprongen. Bovendien waren alle achterliggende polders door die gaten ook overstroemd, zodat Nieuw-Vossemeer te midden van een zee van water lag. Alleen de dijk van het Beciuspolderdertje aan de Eendracht was nog droog.

Die zondagmorgen was het dorp aan zichzelf overgelaten. Het water was door de ebstroom tijdelijk wat gezakt, maar slechts een enkeling waagde zich naar buiten om mensen naar veiliger plekken te brengen. Er is die ochtend wel een truck met twintig commando's vanuit Roosendaal op weg naar Nieuw-Vossemeer gegaan, maar die kwam niet verder dan de Hogendijk, waar de commando's een paar mensen uit afbrokelende huisjes wisten te redden. Nieuw-Vossemeer zouden ze pas maandag weer bereiken.

Van drie kanten had het water in de Rampnacht Nieuw-Vossemeer besprongen

AL IN DE JAREN DERTIG EN VEERTIG werden plannen gemaakt om Zuidwest-Nederland beter tegen het water te beschermen. De stormvloed van 1953 bracht deze plannen in een stroomversnelling. Op 8 mei 1958 ondertekende koningin Juliana de Deltawet en werd een begin gemaakt met de omvangrijke Deltawerken, die eind 20ste eeuw hun voltooiing kregen.

Deze werken betekenden niet alleen een goede bescherming tegen het water voor een groot deel van Nederland. Er ontstonden ook bijzondere natuurgebieden, zoals de Dintelse Gorzen, die hun naam danken aan de rivier de Dintel. Deze rivier is niet direct gelegen aan de Dintelse Gorzen. Al in de 15de eeuw werd het gebied van slikken en gorzen genoemd. Het behoorde toe aan de burgers van Steenberg. Die wilden het gebied indijken, maar door de sterke stroming is dat nooit gelukt. Nadat in 1987 de Philipsdam werd voltooid, verdwenen de getijden en vormde zich het huidige gebied. Door de vroegere geschiedenis bestaat het gebied uit allerlei 'eilanden' van zoete grond binnen een voornamelijk zilt landschap. Dit zorgt voor een grote diversiteit aan planten.

De Dintelse Gorzen | © Ed Kl

SLACHTOFFERS

De lijst van alle slachtoffers van de Watersnoodramp in de gemeente Steenberg bevat een aanzienlijk aantal kinderen. In totaal gaat het om 67 slachtoffers, van wie 22 kinderen onder de 10 jaar.

DINTELOORD

Janssen-de Bruijn, Pieternella Adriana	1911	Ooms, Antonius Josephus	1893
Janssen, Martinus	1904	Ooms, Catharina Johanna Theresia	1933
Janssen, Adrianus Johannes	1947	Ooms, Cornelis Petrus	1925
de Wit, Johannes	1951	Ooms, Jacobus Adrianus Maria	1935
de Wit, Jan Andries Leendert	1946	Ooms-van Wezel, Anna Maria Johanna	1892
de Vos-Vissers, Jaatje	1898	Raemdonck, Franciscus Johannes	1881
de Vos, Jan	1894	van de Klundert, Adriana	1950

STEEBERGEN, KRUISLAND, DE HEEN

Dokkers, Adrianus	1890	van de Klundert, Nicolaas Adrianus	1918
Dekkers-de Groot, Adriana Cornelia	1898	van de Klundert-Hamers, Maria Pieternella	1927
Heijligers, Adrianus	1894	van der Meije, Cornelis	1883
Schuurbiers, Adrianus Cornelis	1951	van der Meije, Marijnus	1896
Schuurbiers, Christianus Petrus Antonius	1947	van der Meije-van Dijk, Paulina	1866
Schuurbiers, Lucia Wilhelmina Maria	1952	van Geel, Adrianus Johannes	1942
Schuurbiers, Marinus Antonius	1925	van Geel, Cornelis Ferdinand	1948
Schuurbiers, Petrus Christianus	1948	van Geel, Cornelis Johannes	1913
Schuurbiers-Heijligers, Johanna Maria	1923	van Geel, Johanna Petronella	1944
van Tillo, Petrus Antonius	1931	van Geel, Johannes Adrianus	1941

NIEUW-VOSSEMEER

de Klerk, Wilhelmus	1894	van Geel, Marinus Cornelis	1946
de Klerk-Vriens, Maria	1865	van Geel, Petronella Johanna	1950
de Wit, Marinus Johannes Cornelis Maria	1932	van Geel-Busters, Johanna	1916
Hellemons-Meesters, Maria Johanna	1911	van Oorschoot, Maria Elisabeth	1949
Jeroense, Leendert	1909	van Oorschoot, Petrus Wilhelmus Maria	1948
Jeroense, Willy Pieternella Jacomina	1945	van Oorschoot, Wilhelmus Adrianus	1951
Jeroense-van der Meije, Catharina	1917	van Someren, Antonius	1913
Koolen, Adriana Francisca	1934	van Someren, Cornelis	1947
Koolen-Verhagen, Paulina	1895	van Someren, Jacobus	1951
Meeus, Adrianus	1922	van Someren, Joseph	1945
Meeus, Anthonius	1880	van Someren, Theodorus	1946
Meeus, Laurina	1923	van Someren-Otte, Antonia	1919
Meeus-Bastiaanse, Carolina	1883	Verbogt-Jansen, Anna Maria Cornelia	1873
Nijssen, Marijn	1885	Wijmans, Elisabeth Maria	1948
Nijssen-van Dorst, Wilhelmina Petronella	1900	Wijmans, Helena Elisabeth	1946
		Wijmans, Johannes	1920
		Wijmans-Willegers, Cornelia	1919
		Zwijters, Marinus Johannes	1925

Volkerak

Dintelmond

Benedensas

Dintelse Gurzen

Jachthaven

Kerk Hervormde Gemeente

DINTELOORD

AFC Nieuw-Prinsenland

Oude Raadhuis

Suikerfabriek

Schelde-
Rijnkanaal

DE HEEN

Steenbergsche Vliet

Molen De Vos

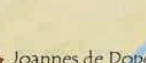
Sint-Gummaruskerk

STEENBERGEN

Gemeentehuis

Waterstoren

NIEUW-VOSSEMEER

Joannes de Doperkerk

Regenboog-bankje

Nederlands Hervormde kerk

Bovensas

Jachthaven

Nederlands Hervormde kerk

Cruislandse krekken

Eendracht

A.M. de Jongmuseum

Oude stadhuis

Museum De Holle Roffel
voormalige Nederlands Hervormde kerk

Merijntje Gijsen

Watersnoodmonument
1953

Klaprozenviaduct

Bevrijdingsmonument De Klok

H. Georgiuskerk

Molen Assumburg

WELBERG

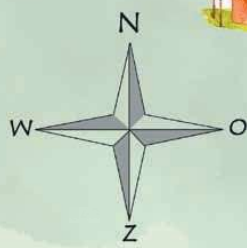
H. Corneliuskerk

Mariakapel

Sint Jorispad

KRUISLAND

Dorpspomp

0 1 km